

Bir Kâidenin Serencamı: İctihad İle İctihad Nakz olunmaz*

The Historical Development of a Legal Maxim: An İjtihād Can Not Be Nullified By Its Like

Abdurrahman POYRAZ

Arş. Gör., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı
Research Assistant, Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Department of Islamic
Law

apoyraz@cumhuriyet.edu.tr, orcid.org/0000-0001-7400-095X

Makale Bilgisi / Article Information	
Makale Türü / Article Types:	Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Date Received:	27 Ocak 2023 / 27 January 2023
Kabul Tarihi / Date Accepted:	4 Mayıs 2023 / 4 May 2023
Yayın Tarihi / Date Published:	20 Temmuz 2023 / 20 July 2023
Yayın Sezonu / Pub Date Season:	Temmuz 2023 / July 2023
Cilt / Volume: 9, Sayı / Issue: 2, Sayfa / Pages: 525-558.	

Atıf / Cite as : Poyraz, Abdurrahman. "Bir Kâidenin Serencamı: İctihad ile İctihad Nakz olunmaz [The Historical Development of a Legal Maxim: An İjtihād can not be nullified by its like]". İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi- İhya International of Islamic Studies 9/2 (Temmuz/July 2023), 525-558. <https://doi.org/10.5281/zenodo.8074856>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by Turnitin. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (**Abdurrahman POYRAZ**).

Bu makale Creative Commons Atıf-Gayri Ticari Türetilemez 4.0 (CC BY-NC 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 (CC BY-NC 4.0) International License.

* Bu çalışma, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde, Doç. Dr. Halis Demir danışmanlığında 03.06.2022 tarihinde tamamladığımız *İslam Hukukunun Sürekliliği ve Değişimi Bakımından İctihadın Nakzı Meselesi* başlıklı yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

Bir Kâidenin Serencamı: İctihad ile İctihad Nakz olunmaz

Öz

Fıkıh usûlü kitaplarında ictihada ilişkin muhtelif konular ele alınmıştır. Bunlardan biri de ictihadın nakzıdır. Usûlcüler, ictihadın nakzı ile ictihadla ulaşılan hükmün, mübrem/kesinleşmiş olduktan sonra bozulması ve iptal edilmesini kastederler. İctihadın nakzının iki ciheti bulunmaktadır. Birincisi, bir müctehidin ictihadını değiştirdikten sonra eski ictihadını nakzetmesiyken, ikincisi müctehidin başka bir müctehide ait ictihadı nakzetmesidir. İctihadın nakzı meselesine, ilk dönem bazı fûrû-i fıkıh eserlerinde yer verilmiş, daha sonra mesele kâideleşme sürecine girmiş ve önemli bir küllî kâide haline gelmiştir. İctihadın nakzı hukukî istikrârı temin eden konuların başında gelir. Zira bir hukuk sisteminin varlığını sürdürmesi ve zamanının fikhî/hukukî meselelerine kalıcı çözümler üretmesi sistemli ve istikrârlı bir yapıda olmasını gerektirir. Fukahâ ve usûlcülerin üstün gayretleriyle böylesine önemli bir meselenin daha ilk dönemlerden itibaren İslâm hukukunun küllî bir kâidesi haline gelmesi takdire şâyândır. Bu da İslâm hukukunun ne denli sistemli ve dinamik bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Bu sebeple, böylesine her daim güncelliğini koruyan bir konu hakkında yapılacak bir çalışma İslâm hukukunun dinamik ve istikrârlı yapısını ortaya koyması açısından büyük bir önemi hâizdir. Bu çalışmada ictihad ile ictihad nakz olunmaz kâidesinin kâideleşme süreci gösterilerek teorik çerçevesi çizilmiş, bazı fikhî örneklerine ve istisnâlarına değinilmiştir. Çalışmada herhangi bir dönem ve eser sınırlamasına gidilmeksizin, ilk dönemlerden modern döneme kadar usûl ve kavâid eserleri taranmış, konu çeşitli yönleriyle ele alınmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Fıkıh Usûlü, İctihad, İctihadın Nakzı, Kâide, Hukukî İstikrar.

The Historical Development of a Legal Maxim: An İjtihād Can Not Be Nullified by Its Like

Abstract

There are various topics related to ijthād in usūl al-fiqh books. One of them is nullification of an ijthād. Uşūliyyūn mean by nullification of an ijthād canceling and repealing the previous one reached by ijthād after its finalization. Nullification of an ijthād has two types. The first is that a mujtahid nullifies his own ijthād after it becomes exercised. The second one is nullification of an ijthād by another mujtahid. The issue of nullification of an ijthād was handled in the first fiqh books and in time it became a significant legal maxim. Nullification of an ijthād is among the leading issues that creates legal stability. For, a legal system needs a methodical and stable structure to survive and to produce permanent solutions to legal/fiqh issues of its time. It is praiseworthy for fuqāhā and uşūliyyūn with their outstanding effort to make this significant issue a legal maxim from beginning. This shows us how Islamic law has a systematic and dynamic structure. Therefore, a study about such a current issue has great importance to present the systematic and dynamic structure of Islamic law. This study aims to show the historical development of this legal maxim and its theoretical framework. Then some legal examples are given together with its exceptions. The study was not

limited to either a period or a work and it covers uşul and qawâid books from the early period to the modern period. The issue was handled from various perspectives.

Keywords: Islamic Law, Islamic Legal Theory, İjtihād, Nullification of İjtihād, Legal Maxims, Legal Stability.

Extended Abstract

İjtihād is one of the primary factors that dynamize fiqh. There are a lot of definitions related to ijthād. The common point of these definitions is the idea of the ultimate effort that a jurist makes in order to reach to a shar'ī ruling. İjtihād leads to disagreements called ikhtilāf, as it is a human activity. Mujtahid is allowed to change his ijthād because it consists of high probability (al-zann al-ghālib) and has in its nature some features open to changing. In consequence, some factors like the fiqh disagreements, the feature of ijthād for being open to changes and the historical transformation of fiqh into law brought the issue of the possibility of nullification of an ijthād into question.

The legal maxim that an ijthād cannot be nullified by its like means that an ijthād which fulfills the conditions and comes true from competent people cannot be canceled by its like. It has two types. The first is that a mujtahid nullifies his own ijthād after it becomes exercised. The second one is nullification of an ijthād by another mujtahid.

There is a consensus among uşūliyyūn except some Mu'tazilī scholars about that an ijthād cannot be nullified by its like. Among these Mu'tazilī scholars are Ibn 'Ulayya (d. 193/809), Abū Bakr al-Aşam (d. 200/816) and Bishr al-Marīsī (d. 218/833). They generally based their opinions on the issue of the possibility of mistake in ijthād and the assumption of the certainty of the proof that leads to ruling. Thus they enabled the nullification of a ruling which are against the certain proof. This opinion, however, was not adopted in later periods and was accepted as an abnormal one (shādh). The majority agreed upon the impossibility of the nullification of an ijthād by its like, but there are divergences among them related to the issue.

The issue of nullification of an ijthād entered in the first fiqh books and in time it became a legal maxim. The first scholar among those whose works are extant who mentioned the issue as a legal maxim is Abū al-Ḥasan al-Karkhī (d. 340/952). He mentioned the maxim like that: A ruling based on an ijthād cannot be nullified by a similar ijthād, except only by naş. Badr al-Dīn al-Zarkashī was the first one who standardised the maxim like "an ijthād can not be nullified by its like". Later, this legal maxim was usually mentioned in the books like al-Zarkashī's formulation.

This legal maxim was mainly grounded on the practical objectives related to the law system and the society. These are the nascence of legal instability due to the nullification of ijthāds each other, the function of the appointment of judges to remain inactive in society, the emergence of distrust to the law and judges.

Consequently, the impossibility of the nullification of an ijthād by its like was accepted by the majority of scholars and the legal maxim was based on proofs such as Qurān, the Sunnah, opinions of the Companions, consensus and reason. It is conceivable and comprehensible from the perspective of uşul al-fiqh that the certainty of the ruling cannot be known due to the uncertainty of the proof, as mentioned by Ferrā. For, when the leading proof to the ruling is uncertain, the ruling is also uncertain. The possibility of the nullification of an ijthād by its like means the nullification of uncertain by an uncertain. This is abolition of fiqh in consideration of its uncertain structure. The most practical objective of this legal maxim is to provide legal stability. An instable legal system cannot govern the society since it is almost impossible for an instable legal system to survive. The law cannot provide benefits to the society without functionalising the actors that lead to the legal stability in accordance with the legal maxim that

seeking of benefit is better than removing of harm. It is praiseworthy for fuqāhā and uşūliyyūn with their outstanding effort to make this significant issue a legal maxim from beginning. This shows us how Islamic law has a systematic and dynamic structure.

Giriş

Fıkha işlerlik ve dinamizm kazandıran unsurların başında *ictihad* gelir. İctihad, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) âhirete irtilhaliyle fıkhnın, *nas ve ictihad* şeklinde özetlenebilecek iki kaynağından biri haline gelmiş, beşerî bir faaliyet olması hasebiyle de bazı ihtilâflara zemin hazırlamıştır. Bu ihtilâfların ortaya çıkmasında; mükelleflerin akıllarının tabiatı, kişisel özellikler, nasların tabiatı ve bu nasların dili olan Arapça'ya dair hususiyetler etkin rol oynamıştır.¹ Öte yandan ictihad, sonuç itibariyle *zann-ı gâlipten* ibaret olduğu² ve yapısında bazı değişime açık olguları ihtiva ettiği için, müctehidin ictihadını değiştirmesi de câiz görülmüştür.³ Bu itibarla; ortaya çıkan fikhî ihtilâflar, ictihadın yapısındaki değişime açık olma olgusu ve fıkhnın tarihsel süreç içerisinde hukukî alana intikali gibi faktörler “farklı ictihadlar birbirini nakzeder mi?” sorusunu gündeme getirmiştir. Konu, ilk dönemlerden itibaren fıkhnın kitaplarında yerini almış, süreç içerisinde kâideleşme yoluna gitmiş ve İslam hukukunun önemli kâidelerinden biri haline gelmiştir.

Tespit edilebildiği kadarıyla, doğrudan *ictihad ile ictihad nakz olunmaz* kâidesini ele alan Türkçe bir çalışma bulunmamakla beraber bazı Arapça çalışmalara ulaşılmıştır.⁴ İlgili çalışmalarda kâidenin tarihsel sürecinin dikkate alınmaması ve usûlî arka planı üzerinde yeterince durulmaması gibi birtakım eksiklikler gözlemlenmektedir. Tüm bunlar, kâidenin teorik çerçevesinin muğlak kalmasına yol açmıştır. Bu eksiklikleri gidermek adına çalışmada; “mesele literatüre nasıl girdi, kâideleşme ne zaman başladı, hangi tarihsel süreçlerden geçerek mukarrer/yerleşik hale geldi, usûlî/hukukî dayanakları nelerdir?” gibi sorulara cevaplar aranmış, böylelikle kâidenin teorik çerçevesi daha belirgin şekilde ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Çalışma usûl ve kavâid literatürleri dikkate alınarak hazırlanmış, makale sınırlarını aştığı için bu iki literatür dışına çıkılmamıştır. Ayrıca çalışmada, söz konusu literatürler zaman zaman iç içelik arz etmektedir. Zira bu literatürlerin, odakları/vichetü'n-nazarları farklı olsa da birbirlerinden tamamen bağımsız olmayıp, bilakis birbirlerinin mütemmimi mesabesinde dirler. Dolayısıyla böyle bir iç içelik de kaçınılmaz olmaktadır.

¹ bk. Muhammed Avvâme, *Edebü'l-ihtilâf fi mesâilil-'ilm ve'd-dîn* (Medine: Dâru'l-Yusr, 2007), 21-27.

² Muhammed b. Ferâmûz b. Ali Molla Hüsrev, *Mir'âtü'l-usûl fi şerhi Mirkâti'l-vüsûl*, thk. İlyas Kaplan (Beyrût: Dâru Sâder, 2011), 467.

³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkiki'l-hak min 'ilmi'l-usûl*, thk. Ebû Hafs Sâmî b. el-'Arabî el-Eserî (Riyâd: Dâru'l-Fadîle, 2000), 2/1075.

⁴ Bu çalışmaların ilki, Abdullah Mustafa el-Fevvâz ve Muhammed Ömer Semâî tarafından kaleme alınan *Nakzu'l-ictihâd bi'l-ictihâd* isimli makaledir. Konu hakkındaki diğer çalışmalar ise Sâlih b. Süleymân el-Yûsuf tarafından kaleme alınan *el-İctihâd lâ yunkazu bi'l-ictihâd -dirâse te'silyye ve tabikiyye* isimli bir risâle, Âyât İbrâhîm Galbân'ın hazırladığı, *Kâ'ide: el-İctihâd lâ yunkazu bi'l-ictihâd ve eserühâ fi'l-ahkâmi's-şer'iyye* isimli yüksek lisans tezi ve Hâlid b. Abdil'azîz b. Süleymân Âl Süleymân'a ait *Kâ'ide: el-İctihâd lâ yunkazu bi-mislihi* isimli makaledir.

1. Kavramsal Çerçeve

1.1. İctihad

Usûlcülerin bizzat kendilerinin veya bağlı buldukları mezhebin ictihad anlayışındaki farklılıklar ve zamanla ictihad kavramının muhtevasında meydana gelen değişiklikler çeşitli ictihad tanımlarının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bunların ortak noktasını, *fakîhin herhangi bir şer'î hüküm hakkında zannî bilgiye ulaşabilmek için bütün gücünü harcaması* fikri teşkil eder.⁵ Tanımdaki şer'î hüküm kaydıyla *aklî ve hissî konular, zannî bilgi kaydıyla da dinde kat'î bir şekilde tayin edilmiş hükümler kapsam dışı bırakılmıştır.*⁶ Ayrıca bazı usûlcüler tarafından tanıma *fer'î* kaydı getirilmiş, bununla *kelâmî ve usûlî konuların ictihad harici tutulması amaçlanmıştır.*⁷ İctihadın nakzı, sadece yargı kararı anlamındaki ictihada münhasır olmayıp, bir müctehidin bireysel ictihadının nakzedilmesini de ihtiva ettiği için genel bir ictihad tanımı tercih edilmiştir.

1.2. Nakz

Nakz, *nekaza* (نَكَزَ) fiilinin mastarı olup, *iyi bir şekilde yaptıktan (ihkâm/itkân) sonra bir işi bozma, çiğneme, çözme, iptal etme, feshetme, geçersiz kılma, yıkma, ihlal etme, yürürlükten kaldırma* gibi anlamlara gelmektedir. *İntikâz* (إِنْتِقَاضَ) ve *tenâkuz* (التَّنَاقُضَ) *nakzla* aynı anlamda kullanılmaktadır. Nakz, aynı zamanda *onaylama, sonuçlandırma, imzalama, kıvrma, kurma* gibi anlamlara gelen *ibrâm* (إِبْرَامَ) zıttıdır.⁸ “Sakin, bir grubun diğer gruptan daha güçlü olması sebebiyle yeminlerinizi aranızda (güçsüzler aleyhine) bir kandırma aracı yaparak, ipliğini iyice büktükten sonra geri çözen kadın gibi olmayın.” âyetindeki⁹ *nekazat* (نَكَزَاتُ) fiili nakzın sözlük anlamında kullanılmıştır.

Nakz usûlcülerin ıstılâhında, şer'î delillerden olan *kıyası yaralayan ve bozan durumlardan biri* olup, “illet olan vasıf bulunmasına rağmen hükmün bulunmaması”¹⁰ anlamına gelmektedir. *İctihadın nakzı, hükmün nakzı* gibi kullanımlarda ise nakzın ıstılâhî anlamı değil, sözlük anlamı kastedilmektedir.¹¹ Bu bağlamda, *ictihadın nakzı* için şöyle bir tanım yapılmaktadır: “İctihadla ulaşılan eski hükmün, mübrem/kesinleşmiş olduktan sonra bozulması ve iptal edilmesidir.”¹² Tanımdaki mübrem olma bireysel müctehidde amel ile, hâkimde ise hükmün tenfizi ile mümkündür.

⁵ H. Yunus Apaydın, “İctihad”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/432; Hayreddin Karaman, *İslâm Hukukunda İctihad* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2015), 14-16; Bilal Esen, *Haneî Usûlcülerinde İctihad Teorisi* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012), 51-68; Adem Yenidoğan, *Mütekellim Usûlcülere Göre İctihad* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2019), 53-62.

⁶ Hacı Yunus Apaydın, *İslam Hukuk Usulü* (Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları, 2017), 323-324.

⁷ Şemseddin Muhammed b. Hamza Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâ'iyi fi usûli's-şerâ'î*, thk. Muhammed Hasen İsmâîl (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2006), 2/474.

⁸ İbn Fâris, “nkz”, 5/470-471; Muhammed b. Ebû Bekir er-Râzî, *Muhtârü's-sihâh* (Beyrût: Mektebetü Lübnân, 1986), 281; İbn Manzûr, “nkz”, 7/242-245; Zebîdî, “nkz”, 19/88-96.

⁹ *Kur'ân Yolu* (Erişim 27 Ocak 2023), el-Nahl 16/92.

¹⁰ Seyfüddîn Alî b. Muhammed el-Âmidî, *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*, thk. Abdürrezzâk Afîfî (Riyâd: Dâru's-Samî'î, 2003), 4/107 (تَخَلَّفَ الْحُكْمُ عَنِ الْعِلَّةِ مَعَ وُجُودِهَا وَهُوَ الْمُنْقَضُ بِالنَّقْضِ); Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/464 (تَخَلَّفَ الْحُكْمُ عَنِ الْعِلَّةِ مَعَ وُجُودِ مَا أَدْعِي كَوْنَهُ عِلَّةً لَهُ). (وَالنَّقْضُ بِيص).

¹¹ Hâlid b. Abdil'azîz b. Süleymân Âl Süleymân, “Kâ'ide: el-İctihâd lâ yunkazu bi-mislihi”, *Mecelletu Külliyyeti Dâri'l-'Ulûm* 75/1 (Ocak 2014), 532.

¹² Âyât İbrâhîm el-Galbân, *Kâ'ide: el-İctihâd lâ yunkazu bi'l-ictihâd ve eserühâ fi'l-ahkâmî's-şer'iyye* (Gazze: Câmî'atu'l-İslâmiyye, Külliyyetü's-Şer'îa ve'l-Kânûn, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 37. (إبطال الحكم السابق وإفساده بعد أن كان مبرماً).

2. Kâidenin Genel Mânâsı

Kâide ile kastedilen mana; şartlarını hâvî, ehinden sâdır olmuş bir ictihadın yine kendisi gibi bir ictihadla bozulmaması ve iptal edilememesidir. Bunun iki şekli bulunmaktadır. İlki, bir müctehidin amele dökülmüş kendi ictihadını nakzetmesiyken diğeri müctehidin, bir başka müctehide ait ictihadi nakzetmesidir. İctihadi değişen müctehid, gelecekte ortaya çıkacak benzer bir vâkıada son ictihadiyle hükmeder. Çünkü müctehidin ictihadının değişmesi, nassın Şâri' tarafından neshedilmesi gibidir. Her ne kadar eski ictihada binaen verilen hüküm nakzedilmemiş olsa da gelecekte yeni ictihadla amel edilir. İctihadlar sonuç itibariyle zan ifade etmelerinden ötürü, birbirlerini nakzetme güç ve yetkisine sahip değildir. Aksi halde mevcut ictihadların birbirlerini nakzetmesi sebebiyle hiçbir hüküm sabit kalmaz. Bu da hukukî istikrârsızlığa ve toplumda bozulmalara sebebiyet verir. Öte yandan ictihad kat'î delillere aykırıysa veya ictihadın nakzı genel bir maslahatı gerektiriyorsa, bu durumlarda ictihad nakzedilebilir. Ancak bunlar istisnâ kabîlinden durumlardır, kâidenin küllîliğine zarar vermez.¹³

Nakzın birinci şeklindeki *amel edilmiş* kaydı, amel edilmemiş ictihadları kapsam dışında bırakmaktadır. Çünkü amelden önce ictihad sonuç doğurmayacağı için bu ictihadın nakzını söz konusu etmek anlamsızdır. Aynı şekilde ictihadın nakzedilememesi için bu ictihadın uygulamaya konulmuş olması da (tenfîz) gerekli görülmüştür. Bu itibarla, modern hukuk sistemlerinde mevcut olan ve hükmün üst dereceli mahkeme tarafından denetlenmesi anlamına gelen *istînâf*, İslam hukukundaki hükmün nakzedilememesi ilkesine aykırılık teşkil etmemektedir. Çünkü *istînâf*, *tenfîz*den önce gerçekleşmektedir.¹⁴

Kâide bazı fikhî örneklerle temellendirilmeye çalışılmıştır. Bu örnekleri maddeler halinde ifade edecek olursak:

1- Kible hususunda ictihadi değişen bir kimse ikinci ictihadi ile amel eder. Hatta ictihadi namaz esnasında dört defa değişse ve dört farklı cihete yönelerek namazını tamamlasa, bu namazın kazâsı gerekmez.¹⁵

2- Birisi temiz diğeri necis olmak üzere iki tane su kabı bulunan bir kimsenin *teharri* yaparak temiz olduğu sonucuna vardığı su kabıyla abdest alıp namaz kıldıktan sonra ictihadının değişmesi durumunda Şâfiî (öl. 204/820) ve İbn Süreyc (öl. 306/918) gibi fakîhlere göre önceki ictihadına binaen verdiği hüküm nakzedilmeyip ikinci ictihadla amel edilir. Önceki namazın da iadesi gerekmez.¹⁶

¹³ Hocaeminefendizâde Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-hükkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm* (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), 1/73-74; Mehmet Atıf Bey Kuyucaklızâde, *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye Küllî Kaideler Şerhi*, ed. Mahmut Samar (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2020), 73; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istîlâhât-ı Fikhiyye Kâmûsu* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, ts.), 1/260; Ahmed b. Muhammed ez-Zerkâ, *Şerhu'l-kavâ'id-i-fikhiyye* (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1993), 155; Abdülkerîm Zeydân, *el-Vecîz fi şerhi'l-kavâ'id-i-fikhiyye fi-ş-şer'i'ati'l-İslâmiyye* (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2014), 32; Mustafa Yıldırım, *Mecelle'nin Küllî Kaideleri* (İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları - Tibyân Yayıncılık, 2015), 65.

¹⁴ Musa Carullah Bigiyef, *Kavâid-i Fikhiyye* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 144-145; Yıldırım, *Mecelle'nin Küllî Kaideleri*, 67.

¹⁵ Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısrî İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir 'alâ mezhebi Ebî Hanîfe en-Nu'mân*, thk. Zekeriyâ Umeyrât (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2019), 90.

¹⁶ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb*, thk. Muhammed Necîb el-Mutî (Cidde: Mektebetü'l-İrşâd, ts.), 1/241; Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-

Hanefiler,¹⁷ Mâlikîler, Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855), Ebû Sevr (öl. 240/854) ve Müzenî (öl. 264/878) gibi fakîhlere göre ikinci ictihadla amel edilmeyip, teyemmüm yapılır.¹⁸

3- Bir hâkim aynı meclisteki üç talakın tek talak olduğuna hükmetse, hükmü verdiği kimse karısına geri dönebilir. Hâkimin daha sonra ictihadı değişse ve aynı mecliste verilen üç talakın üç talak olduğuna hükmetse, kâideye binaen daha önce verdiği hükümden dolayı karısına dönen kimseyi bulup yeni ictihadını ona haber vermesi, dolayısıyla aralarını ayırması gerekmez.¹⁹

4- Fâsık, bir davada şahitlik yapsa ve hâkim onun şahitliğini reddetse, fâsığın tövbesinden sonra aynı davada şahitlik etmesi geçerli midir? Şahitlikte adâlet vasfı şart koşulsa da tövbe eden fâsığın şahitliğinde ihtilaf edilmiştir.²⁰ Cumhura göre fâsığın tövbeden sonra tekrar şahitlik yapmak istemesi halinde şahitliği yine kabul edilmez.²¹ Bazı âlimler cumhurun bu görüşünü *ictihad ile ictihad nakz olunmaz* kâidesi ile gerekçelendirmişlerdir. Çünkü fâsığın tövbeden sonraki şahitliğini kabul etmek ictihad ile ictihadın nakzedilmesini iktiza eder.²²

İctihadın nakzedilememesi, hükmün vârid olduğu nizâ mahalli (anlaşmazlık konusu) için geçerlidir. Asıl meselenin tâbîsi konumunda olan durumlarda ise müctehid ilk görüşüyle kayıtlanmaz. Örneğin; Şâfiî hâkim, bir taşınmazın satışına hükmetmişken Hanefî hâkim Şâfiî hâkimin hilâfına bu taşınmaz için komşuluktan doğan şuf'a hakkının bulunduğuna hükmedebilir. Çünkü şuf'a, ilk ictihaddaki satış hükmünün tâlî unsurudur. Benzer şekilde, bir hâkim vakfın sahih olduğuna hükmetse, bu onun bazı şartlarına da hükmettiği anlamına gelmez. Şartlardan birinde bir anlaşmazlık ortaya çıksa, bir başka müctehid kendi görüşüyle meseleyi hükme bağlayabilir. Çünkü bu, ilk hâkim nezdinde ortaya çıkmış bir anlaşmazlık değildir.²³

İctihâda konu meselede hâkimin, hükmünde hatalı olduğunun ortaya çıkması durumunda, onun bu hükümden dönmesi icap etse de hatalı olan ilk hüküm *muhtelefun fih* bir meseledeki bir başka ictihada uygun düşüyorsa nakzedilmeyip, uygulamaya konur. Örneğin, vakıf Ebû Hanîfe'ye (öl. 150/767) göre lâzım olmayıp, iptal edilip mülkiyete iade edilebilir. İmam Muhammed (öl. 189/805) ve Ebû Yûsuf'a (öl. 182/798) göre ise lâzım olup artık onda mülkiyete binaen tasarruf câiz

Cemmâilî el-Makdisî İbn Kudâme, *el-Muğnî*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî - Abdülfettâh Muhammed El-Hulv (Riyâd: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1997), 1/82-83.

¹⁷ Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, thk. İsmetullah İnyetullah Muhammed vd. (Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye-Dâru's-Sirâc, 1431), 1/292.

¹⁸ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 1/82; Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısırî el-Minhâcî ez-Zerkeşî, *el-Mensûr fi'l-kavâ'id*, thk. Muhammed Hasen İsmâil (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000), 1/27; Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir fi kavâ'id ve fîrû'i fikhî's-Şâfi'iyye* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1983), 102; İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*, 90; Muhammed Mustafâ ez-Zuhaylî, *el-Kavâ'idü'l-fikhîyye ve tabikâtuha fi'l-mezâhibi'l-erbea'* (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 2009), 391.

¹⁹ Âl Süleymân, "Kâ'ide: el-İctihâd lâ yunkazu bi-mislihi", 546.

²⁰ Sezai Bekdemir, "İslâm Hukukunda Fâsığın Haber ve Şahitliğinin Geçerliliği Meselesi", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/19 (2021), 210.

²¹ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 14/195.

²² Zerkeşî, *el-Mensûr*, 1/29; İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*, 90; Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Hasenî (el-Hüseynî) el-Hamevî, *Gamzü 'uyûni'l-besâ'ir şerhu Kitâbi'l-Eşbâh ve'n-nezâ'ir* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1985), 1/326.

²³ Zerkâ, *Şerhu'l-kavâ'idü'l-fikhîyye*, 155-156; Yıldırım, *Mecelle'nin Küllî Kâideleri*, 66.

değildir. Bu itibarla bir hâkim vakfın lüzûmuna hükmettikten sonra, o vakıf Ebû Hanîfe'ye göre dahi lâzım olup, mülkiyete iadesi artık mümkün olmaz.²⁴

İctihad ile ictihad nakzolunmaz kâidesi, ictihada kuvvet kazandıran ilave faktörler olmaksızın, onun sırf ictihad olarak ele alınması ile ilişkilidir. İctihada kuvvet kazandıran ilave faktörlerin eklenmesi durumunda ilgili ictihad nakzedilebilir. Bu ilave faktörler şöyle sıralanabilir:²⁵

1- Bir müctehidden sâdır olan ictihadın, diğer müctehidlerin ictihadlarıyla muvâfakat ederek icmâa dönüşmesi. İcmâ ise kat'î deliller zümresinden olup, nakzedilemez.²⁶

2- Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ictihadını kabul edenlere göre bu ictihada muhalif ictihadda bulunmak câiz değildir.²⁷

3- İctihadın *ülû'l-emr* tercihiyle bağlayıcı hale gelmesi.²⁸ Kamu otoritesi, mevcut ictihadlardan birini tercih ettikten sonra, kat'î bir nassa ve İslâm'ın genel ilkelerine aykırı olmadığı sürece "Hâkimin (kâdı ve devlet başkanının) hükmü ihtilafı ortadan kaldırır." kâidesi gereğince ihtilaf son bulur. "Ey iman edenler! Allah'a itaat edin, peygambere itaat edin, sizden olan *ülû'l-emre* de."²⁹ ayeti gereğince de insanların tercih edilen bu görüşe uyması mecburi hale gelir.³⁰

4- Hâkimin, ictihadına binaen bir kişi hakkında hüküm vermesi. Hâkimin bu hükmü, onun şahsî ictihadiyle amel etme hürriyetini elinden almaktadır. Aksi halde müctehidin şahsî ictihadi nakzedilir.³¹

İlave faktörlerin eklendiği bu durumların üçüncü ve dördüncüsü, ictihadın usûlî değerinden ziyade, *ülû'l-emr* ve *reâyâ* arasındaki idârî ilişki ve hukukî istikrâr gibi yargıya dönük gereklere matuf olup, *ictihad ile ictihad nakzolunmaz* kâidesinin bağlamından farklıdır.³²

3. Kâidenin Tarihî Seyri

İctihadın nakzı meselesine ilk dönem eserlerde yer verilse de kâideleşme belli bir süreç içinde gerçekleşmiştir. Söz gelimi Şeybânî, *el-Câmi'u's-sağîr*'de konuya kâdılarının verdiği farklı hükümler bağlamında değinmiş ve şu ifadeleri kullanmıştır: "Fakîhlerin ihtilaf ettiği bir meselede bir kâdı hüküm verse, diğer bir kâdı başka görüşte olsa bile önceki kâdının hükmünü uygular/geçerli kılar."³³ Görüldüğü üzere Şeybânî, meseleye dair kâide zikretmemiş, konuyu kazâî düzlemde ele almıştır. Tespit edilebildiği kadarıyla kâideye ilk defa küllî kâide formunda yer veren 4./10. yüzyılda yaşamış

²⁴ Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-hükkâm*, 1/74.

²⁵ Esen, *Hanefti Usûlcülerinde İctihad*, 297.

²⁶ Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, thk. Muhammed Muhammed Tâmir (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2010), 2/98.

²⁷ Cessâs, *el-Fusûl*, 2/98.

²⁸ Abdülkerîm Zeydân, *el-Vecîz fi usûli'l-fikh* (Beirut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 1435), 104.

²⁹ en-Nisâ 4/59.

³⁰ İbrahim Yılmaz, *İslam Hukukunda Kamu Otoritesinin Mubahı Sınırlandırması* (Ankara: Fecr Yayınları, 2020), 343.

³¹ Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *Usûlü's-Serahsî*, thk. Ebu'l-Vefâ el-Efgânî (Beirut: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 2015), 1/309.

³² Esen, *Hanefti Usûlcülerinde İctihad*, 297.

³³ Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-Şeybânî, *el-Câmi'u's-sağîr*, thk. Mehmet Boynukalın (Beirut: Dâru İbn Hazm, 2011), 200.

(وما اختلف فيه الفقهاء فقتضى به القاضي ثم جاء قاض آخر يرى غير ذلك أمضاء.)

Hanefî fakîh ve usûlcü Ebü'l-Hasen el-Kerhî'dir (öl. 340/952). O, kâideyi, "İctihadla karar kılınan bir hüküm benzer bir ictihadla feshedilemez, ancak nasla feshedilir / ما أمضى بالاجتهاد لا يفسخ باجتهاد مثله و يفسخ / بالشص." şeklinde ifade etmiştir. Bu ifadeleri şerh eden Ebü'l-Berekât en-Nesefî (öl. 710/1310) kâidenin *teharri*,³⁴ *kazâ* ve *dâvâ*larda vâkî olduğunu söylemiştir.³⁵

Daha çok *makâsîd* alanında yazdığı eserlerle tanınan 7./13. yüzyılda yaşamış Şâfiî fakîhi İzzeddîn b. Abdüsselâm (öl. 660/1262) kâideye, müctehidin matlûbunu (ulaşmak istediği sonucu) bilmede hatasının ortaya çıkması bağlamında değinmiş, bu hatanın ortaya çıkış sebeplerini ikiye ayırmıştır. Ona göre, ictihaddaki hata bir başka zannî ictihadla veya müctehidin bizzat kendisinin hata ettiğini anlaması ile ortaya çıkar. Zannî bir ictihadla ortaya çıkışını da kazâî olan ve olmayan şeklinde ikili bir ayrımına tabi tutmuştur. Hata, ibâdet ve muâmelât alanları gibi kazâî olmayan bir alanda ortaya çıkmışsa, takva son ictihadla ameli gerektirir. Kazâî bir alanda ortaya çıkmışsa, hükmün kendisi gibi bir hükümle nakzı câiz değildir. Kâideyi "hükmün, kendisi gibi bir hükümle nakzı câiz değildir/ لا يجوز نقض الحكم بمثل ذلك" şeklinde ifade eden İzzeddîn b. Abdüsselâm, aksi halde bunun toplumda ciddi bozulmalara yol açacağını söylemiş, farklı ictihadların birbirini nakzetmemesini *def-i mefâsîd* kapsamında değerlendirmiştir.³⁶ 7./13. yüzyılda yaşamış bir başka fakîh ve usûlcü Şihâbeddîn el-Karâfi (öl. 684/1285) *Envârü'l-burûk fî envâ'i'l-furûk* isimli eserinde kâideye yer vermiş, onu "hâkimin hükmü ictihadî meselelerde nakzolunmaz/ إنَّ حُكْمَ الْحَاكِمِ فِي مَسَائِلِ الْإِجْتِهَادِ لَا يُنْفَضُ" şeklinde ifade etmiştir.³⁷

8./14. yüzyılda, fikhî kâideleri alfabetik sırayla kaleme aldığı *el-Mensûr* isimli eserinde Bedreddîn ez-Zerkeşî (öl. 794/1392) kâideyi "ictihad ile ictihad nakzolunmaz/ لا ينقض بالاجتهاد" şeklinde ifade etmiştir.³⁸ Onun, kâidenin daha sonraki süreçte yerleşik hale gelen formunu ilk ifade eden usûlcü olduğu söylenebilir. Bundan sonraki süreçte kâideye yaygınlıkla, Zerkeşî'nin ifade ettiği formda yer verildiği görülmektedir. Örneğin, 9./15. yüzyıl müelliflerinden Şâfiî fakîhi İbnü'l-Mülakkın (öl. 804/1401) *el-Eşbâh ve'n-nezâir* isimli eserinde kâideye bu formda yer vermiş,³⁹ yine aynı yüzyılda yaşamış bir başka Şâfiî fakîhi Takıyyüddîn el-Hısnî (öl. 829/1426), *Kitâbu'l-Kavâ'id* isimli eserinde kâideyi küçük bir değişikliklerle "ictihad misliyle nakzolunmaz/ لا ينقض بالاجتهاد" şeklinde ifade etmiştir.⁴⁰

³⁴ Teharrî kavramı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Savaş Kocabaş, "İslam Hukukunda Mükellefin İctihadı (Teharri) ve Bunun İbadet Alanındaki Uygulaması", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 23 (2014), 297-328.

³⁵ Ebü'l-Hasen Ubeydullah b. el-Hüseyn el-Kerhî, *Usûlü'l-Kerhî (Nesefî'nin Şerhu Usûlü'l-Kerhî'sinin içerisinde)*, thk. Semih et-Tokâdî (Beyrût: Dâru'r-Rayâhîn, 2021), 130.

³⁶ İzzeddîn Abdülazîz b. Abdüsselâm, *Kavâ'idü'l-ahkâm fî mesâlihi'l-enâm* (el-Kavâ'idü'l-kübrâ), thk. Nezîh Kemâl Hammâd - Osmân Cumua' Damîriyye (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 2000), 2/46-51; Soner Duman, "İzzeddin bin Abdüsselâm'ın el-Kavâ'idü'l-Kübrâ Adlı Eserinde İctihadın Anlam, Kapsam ve Sonuçları", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 14 (2009), 168-182.

³⁷ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs el-Mısrî el-Karâfi, *Kitâbu'l-furûk (Envârü'l-burûk fî envâ'i'l-furûk)*, thk. Muhammed Ahmed Serrâc - Ali Cumu'a Muhammed (Kâhire: Dâru's-Selâm, 2001), 4/1182.

³⁸ Ebü Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır et-Türkî el-Mısrî el-Minhâcî ez-Zerkeşî, *el-Mensûr fî'l-kavâ'id*, thk. Muhammed Hasen İsmâîl (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000), 1/26-29.

³⁹ Ebü Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî el-Ensârî el-Mısrî İbnü'l-Mülakkın, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir fî kavâ'idü'l-fikh*, thk. Mustafâ Mahmûd el-Ezherî (Riyâd-Kâhire: Dâru İbnü'l-Kayyim-Dâru İbn Affân, 2010), 2/430-450.

⁴⁰ Takıyyüddîn Ebü Bekr b. Muhammed el-Hüseynî el-Hısnî, *Kitâbu'l-kavâ'id*, thk. Abdurrahman b. Abdullah eş-Şa'lân (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1997), 3/338-343.

10./16. yüzyıl âlimlerinden Celâleddîn es-Süyûtî (öl. 911/1505) ve Zeyneddîn İbn Nüceym de (öl. 970/1563) “ictihad ile ictihad nakzolunmaz/الإجتihad لا ينقض بالإجتihad” formunu kullanmayı tercih etmişler,⁴¹ aynı yüzyıl müelliflerinden Mâlikî fakîhi Ahmed b. Yahyâ el-Vanşerîsî (öl. 914/1508) ise kaleme aldığı *Îzâhu'l-mesâlik ilâ kavâ'idî İmâm Mâlik* isimli eserinde seleflerinden farklı olarak kâideye, “zan ile zan nakzolunur mu yoksa nakzolunmaz mı?/أم لا؟/الظن هل ينقض بالظن” formunda yer vermiştir.⁴² Yine kâideye farklı bir şekilde yer veren usûlcülerden İbn Nüceym’in öğrencisi Timurtâşî de (öl. 1006/1598) *el-Vusûl ilâ kavâ'idî'l-usûl* isimli eserinde kâideyi, “Zikredilen hususlara muhalif olmadığı müddetçe sahih bir ictihadın hükmü nakzolunmaz, aksi halde nakzolunur/لا ينقض حكم إجتihad صحيح إذا لم يخالف ما ذكر، وإلا نقض” şeklinde ifade etmiş ve konuya dair otuz iki fikhî mesele zikretmiştir.⁴³

11./17. yüzyılda Nâzırzâde (öl. 1061/1651 civarı) tarafından kaleme alınmış olan *Tertîbu'l-leâlî* de de kâide, “İctihad misliyle nakzolunmaz/الإجتihad لا ينقض بمثله” şeklinde yer almıştır.⁴⁴

Ahmed Cevdet Paşa (1823-1895) başkanlığındaki heyet tarafından, Osmanlı Devleti'nin resmî kanun metni olmak üzere, 1868-1876 yılları arasında hazırlanan *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*'nin başında yer alan yüz küllî kâidenin on altıncısı *ictihad ile ictihad nakzolunmaz* kâidesidir.⁴⁵ Kâide, Mecelle'ye kadarki süreçte yerleşik hale gelmiş ve onun bağlayıcı bir kanun metni olmasının da etkisiyle İslâm hukukunun en temel yüz küllî kâidesinden birisi olmuştur. Daha sonraki süreçte de küllî kâideler/fikhî kâideler adı altında yapılan çalışmalarda kâideye yer verilmiştir.

4. Kâidenin Delilleri

4.1. Kitâb

1. “O yerde gerekli temizliği yapıp hâkimiyetini kuruncaya kadar bir peygamberin esirlerinin olması uygun değildir. Siz geçici dünya varlığını istiyorsunuz, oysa Allah âhireti istiyor; Allah izzet ve hikmet sahibidir. Allah'ın daha önceden yazılmış bir hükmü olmasaydı elde ettiğiniz menfaat sebebiyle size büyük bir azap dokunurdu.”⁴⁶

Kaynaklarda geçtiği üzere, âyetin iniş sebebi Bedir esirleri hakkındadır. Bedir Savaşı'nda İslâm ordusu galip gelmiş, bir grup müşrik esir edilmiştir. Esirlere ne yapılacağı hususunda Hz. Peygamber (s.a.v.), ashâbı ile istişâre etmiş, bunun üzerine iki farklı görüş ortaya çıkmıştır. Hz. Ebû Bekir (öl. 13/634), esirlerin fidye karşılığı serbest bırakılmasını teklif etmiş, Hz. Ömer (öl. 23/644) ise onların geçmişte yaptıkları düşmanlıkları vs. gerekçe göstererek öldürülmeleri gerektiğini söylemiştir. Neticede, Hz. Peygamber de (s.a.v.) Hz. Ebû Bekir'in görüşüne meyledince esirler fidye karşılığı serbest bırakılmış, bunun üzerine de Hz. Peygamber (s.a.v.) ve ashâbını itâb eden bu âyetler

⁴¹ Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir fi kavâ'id ve fîrû'î fikhi's-Şâfi'iyye* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1983), 101-105; Zeynüddîn b. İbrâhîm el-Mısrî İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir 'alâ mezhebi Ebî Hanîfe en-Nu'mân*, thk. Zekeriyâ Umeyrât (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2019), 89-93.

⁴² Ahmed b. Yahyâ el-Vanşerîsî, *Îzâhu'l-mesâlik ilâ kavâ'idî'l-İmâm Mâlik*, thk. Sâdık b. Abdurrahman el-Ğıryânî (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2006), 60-61.

⁴³ Şihâbüddîn (Şemsüddîn) Muhammed b. Abdillâh el-Ömerî el-Gazzî et-Timurtâşî, *el-Vusûl ilâ kavâ'idî'l-usûl*, thk. Muhammed Şerîf Mustafa Ahmed Süleymân (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000), 288-290.

⁴⁴ Mehmed b. Süleymân Nâzırzâde, *Tertîbu'l-leâlî fi silki'l-emâlî*, thk. Hâlid b. Abdil'azîz b. Süleymân Âli Süleymân (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 2004), 1/247-251.

⁴⁵ Ali Himmet Berki, *Açıklamalı Mecelle (Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye)* (İstanbul: Hikmet Yayınları, 1979), 20.

⁴⁶ el-Enfâl 8/67-68.

nâzil olmuştur.⁴⁷ Âyetler Hz. Ömer'in görüşüne muvâfakat etmiş, diğer ictihadı ise hatalı bulmuştur. Buna rağmen Allah, Nebî'si'nin (s.a.v.) ictihadını nakzetmemiş, doğrusunu beyan ederek olduğu gibi bırakmıştır.⁴⁸

2. "Doğu da Allah'ındır batı da. Nereye dönerseniz Allah'ın zâtı oradadır. Şüphesiz Allah (zât ve sıfatlarında) sınırsızdır, her şeyi bilmektedir."⁴⁹

Âyetin iniş sebebi hakkında çeşitli rivâyetler nakledilmiştir. Bunlardan kâideye delil olanı Âmir b. Rebî'a'dan gelen rivâyettir. Rivâyet ve kâideyle ilişkisine, "Sünnet" başlığı altında değinilecektir.

4.2. Sünnet

Kâidenin esasen Sünnet'ten bir örneğine rastlamak mümkün değildir. Zira Hz. Peygamber (s.a.v.) hayatta iken meseleler metlûv veya gayr-i metlûv vahiyle çözüme bağlanıyordu. Dolayısıyla da ona muhalif bir ictihadın ortaya çıkması imkân dahilinde değildi. Ancak buna rağmen kaynaklarda bazı rivâyetler kâideye delil olarak zikredilmiştir.⁵⁰ Bazıları şunlardır:

1. Âmir b. Rebî'a babasından rivâyetle dedi ki: "Bir seferde Allah Resûlü (s.a.v.) ile beraberdik. Sefer esnasında gökyüzü birden değişti ve kıblenin ne taraf olduğunu bilemez hale geldik. (Araştırmamız neticesinde) Bir yöne doğru namazımızı kıldık ve orayı daha sonra doğru yöne mi yanlış yöne mi kıldığımızı anlayalım diye işaretledik. Güneş doğduğunda ise kibleden farklı bir yöne doğru namaz kıldığımızı gördük. Durumu Allah Resûlü'ne (s.a.s.) bildirdik. Bunun üzerine, "Nereye dönerseniz Allah'ın zâtı oradadır"⁵¹ âyeti nâzil oldu."⁵²

2. "Allah Resûlü (s.a.v.) Beytülmakdis'e yönelerek namazını eda ediyordu. Bunun üzerine 'Biz senin, yüzünü göğe doğru çevirdiğini elbette görüyoruz. İşte şimdi kesin olarak seni memnun olacağım kibleye döndürüyoruz. Artık yüzünü Mescid-i Harâm tarafına çevir..' ayeti⁵³ nâzil oldu. Selemeoğulları'ndan bir kişi, cemaat sabah namazının bir rekatını tamamlayıp, rükûya gittikleri sırada onların yanına geldi ve 'Dikkat edin! Kible Kâbe cihetine döndürüldü. Dikkat edin! Kible Kâbe cihetine döndürüldü.' diye nidâ etti. Onlar da namazdayken hemen Kâbe cihetine döndüler."⁵⁴

⁴⁷ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed es-Semerkandî el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, thk. Heyet, ed. Bekir Topaloğlu (İstanbul: Dâru'l-Mîzân, 2005), 6/265; Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb (et-Tefsîrül-kebîr)* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1981), 4/204; Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Mehmet Yazgan (İstanbul: Beyan Yayınları, 2011), 192.

⁴⁸ Sâlih b. Süleymân el-Yûsuf, *el-İctihâd lâ yunkazu bi'l-ictihâd -dirâse te'sîliyye ve tatbikiyye-*, 1430, 24-27; Galbân, *el-İctihâd lâ yunkazu bi'l-ictihâd*, 42.

⁴⁹ el-Bakara 2/115.

⁵⁰ Serkan Çelikan, *Mecelle'nin Küllî Kaidelerinin Hadislerdeki Dayanakları* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021), 387.

⁵¹ el-Bakara 2/115.

⁵² Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni (İbn Mâce), *Sünenü İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1432), "Kitâbu ikâmeti's-salâti ve's-sünneti fihâ", 60 (No. 1020); Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ (Yezîd) et-Tirmizî, *el-Câmi'u'l-kebîr*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1996), "Ebvâbu's-salât", 141 (No. 345).

⁵³ el-Bakara 2/144.

⁵⁴ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî (Ahmed b. Hanbel), *el-Müsned*, thk. Şu'ayb el-Arnaût vd. (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 21/429 (No. 14034); Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-

Her iki hadîsin kâideye delil olma tarafı aynıdır. Bir kimse kıblenin yönünü bilmediği bir yerde ictihadına binaen bir yöne yönelip namazını eda etse, namaz esnasında ictihadı değişse, hemen namazını bozmadan son ictihadının gerektirdiği tarafa döner ve namazını tamamlar. Namazını bitirdikten sonra ictihadı değişse namazını iade etmez.⁵⁵ Bu da ictihad ile ictihadın nakzedilemeyeceğini göstermektedir.

3. Amr b. Âs'dan (r.a.) gelen merfû bir hadîs de yine kâidenin delillerinden sayılmıştır.⁵⁶ Rivâyete göre Amr b. Âs (r.a.), Allah Resûlü'nün (s.a.s.) şöyle dediğini işitti: "Hâkim bir hüküm üzerine ictihad ettiğinde, isâbet ederse iki ecir, hata ederse bir ecir vardır."⁵⁷

İslâm'da ictihad teşri kılınmış ve üzerine hem isâbet hem de hata halinde ecir tertip edilmiştir. Çünkü farklı ictihadlardan biri isâbetli olsa da hangisinin isâbetli olduğunu ne müctehid ne de diğer insanlar bilebilir. Bu sebeple tüm ictihadlar sonuç itibarıyla eşit seviyede olup, hiçbirini nakzedemez.⁵⁸

4.3. Sahâbî Kavli

Hız. Peygamber'in (s.a.v.) âhirete irtihali ile sahâbe, kendilerine ârız olan fikhî meselelerde ictihad yolunu tutmuştur. İlk halîfe Hız. Ebû Bekir, hilâfeti zamanında birtakım ictihadlarda bulunmuş, bu ictihadlar kimi zaman Hız. Ömer tarafından doğru bulunmamıştır. Ancak Hız. Ömer, Hız. Ebû Bekir'den sonra hilâfete geçince onun ictihadına binaen verdiği hükümleri nakzetmemiş, olduğu gibi bırakmıştır.⁵⁹ Yine Hız. Ömer aynı hâdisede iki farklı şekilde hükmedince, sebebi sorulmuş "O hükmettiğimiz gibi bu da hükmettiğimiz gibidir" cevabını vermiştir. Yani iki hükmün de şartlar gereği doğru olduğunu ifade etmiştir.⁶⁰ Yine rivâyet olunur ki Hız. Ömer meşguliyetinden ötürü kazâ işlerini bir süre Ebu'd-Derdâ'ya (öl. 32/652 [?]) bırakmıştır. Bu süre zarfında çeşitli davalara bakan Ebu'd-Derdâ bir hâdisede, şahsın birinin aleyhine hükmedince, şahıs Hız. Ömer'e müracaat etmiş ve durumdan şikayetçi olmuştur. Meseleyi dinleyen Hız. Ömer "Ben Ebu'd-Derdâ'nın yerinde olsaydım senin lehine hükmederdim" deyince, o şahıs "Lehime hükmetmene engel ne?" sorusunu yöneltmiş, bunun üzerine Hız. Ömer de "Bu meselede nas yoktur, re'y ise müşterektir" demiştir.⁶¹ Aynı şekilde Hız. Ömer Hız. Ali ve Zeyd b. Sâbit'in (öl. 45/665 [?]) hükmettiği bir meselede, kendisi farklı bir görüşte olduğu halde onların görüşlerini nakzetmemiştir.⁶² Görüldüğü üzere Hız.

Kuşeyrî Müslim, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), "Mesâcid", 15 (No. 527).

⁵⁵ Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *el-Mebsût*, thk. Muhammed Hasen Muhammed Hasen İsmâil (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2017), 10/194.

⁵⁶ bk. Ya'kûb b. Abdülvehhâb el-Bâhuseyn, *el-Kavâ'idü'l-fikhiyye* (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd-Şeriketü'r-Riyâd, 1998), 209.

⁵⁷ Buhârî, "İ'tisâm", 21 (No: 7352); Müslim, "Akziye", 15 (No. 1716).

⁵⁸ Bâhuseyn, *el-Kavâ'idü'l-fikhiyye*, 209-210.

⁵⁹ İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, 89; Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-hükkâm*, 1/73; Yıldırım, *Mecelle'nin Külli Kâideleri*, 65.

⁶⁰ Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-hükkâm*, 1/74; Zerkâ, *Şerhu'l-kavâ'idü'l-fikhiyye*, 155; Yıldırım, *Mecelle'nin Külli Kâideleri*, 65.

(تلك على ما قضينا وهذه على ما نقضي.)

⁶¹ Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-hükkâm*, 1/74.

⁶² Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî İbn Abdülber, *Câmi'u beyâni'l-İlmi ve fadhîhi*, thk. Ebu'l-Eşbâl ez-Zühayrî (Demmâm/Suudi Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzî, 1994), 2/854.

Ömer, yönetim elinde olduğu halde, farklı görüşte olduğu ictihadları nakz etmemiştir. İbn Abdülber (öl. 463/1071) bu örneklerin sayılamayacak kadar çok olduğunu ifade eder.⁶³

4.4. İcmâ

Bazı kaynaklarda kâidenin dayanağının icmâ olduğu ifade edilmiştir. Süyûtî *el-Eşbâh ve'nezâir*'de icmâyı nakledenin İbnü's-Sabbağ (öl. 477/1084) olduğunu söyler.⁶⁴ Hz. Peygamber'in (s.a.v.) vefâtı ile sahâbe, fikhî meselelerde ictihad etmiş, pek çok meselede aralarında ihtilâflar vuku bulmuştur. Buna rağmen onlardan hiçbiri diğerinin ictihadını nakz etmemiştir. Bu da kâide üzerinde sahâbe icmâi bulunduğu delâlet etmektedir.⁶⁵

4.5. Akıl

İctihad ile ictadın nakzedilemeyeceğini akıl da teyit etmektedir. Bu akıl deliller üç madde halinde özetlenebilir:⁶⁶

1. Akıl delillerden birincisi *teselsül*dür. Nakzın mümkün olması halinde, ilk ictihadı nakzeden ictihad da bir başka ictihadla nakzedilecek, onu da bir diğeri nakzedecek ve durum sonsuza kadar devam edip teselsüle yol açacaktır. Teselsülün bâtil olduğu hususunda ise ittifak vardır.⁶⁷ Ayrıca kazâ kurumunun en temel işlevi toplumda var olan husûmetlere son vermek ve yeni husûmetlerin önüne geçmekten nakzın imkânı halinde *hukukî istikrârsızlık* baş gösterecek ve toplumda çok daha büyük bozulmalar ve husûmetler ortaya çıkacaktır.⁶⁸

2. Her ictihad farklı delillere istinat etse de sonuç itibariyle hepsi zan ifade eder. Bir zan başka bir zannı nakz etme kuvvetini hâiz değildir.⁶⁹

3. Hâkim ictihada açık bir meselede hükmettiğinde onun bu hükmü ândan tahsîs edilmiş hâs konumundadır. Bu sebeple *hâs, âmma takdîm edilir* usûl kâidesinin gereği olarak ictihad kendisi gibi bir ictihadı nakz edemez.⁷⁰ Tespit edilebildiğine göre konuyu sadece Karâfi bu şekilde gerekçelendirmektedir.

⁶³ İbn Abdülber, *Câmi'ü beyâni'l-İlmi ve fadhîhi*, 2/854; Çelikan, *Mecelle'nin Küllî Kaidelerinin Hadislerdeki Dayanakları*, 176.

⁶⁴ Süyûtî, *el-Eşbâh ve'nezâir*, 101; İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'nezâir*, 89.

⁶⁵ Ebü'l-Hattâb Mahfûz b. Ahmed el-Kelvezânî, *et-Temhîd fî usûli'l-fikh*, thk. Müfid Muhammed Ebü 'Amşe - Muhammed b. Ali b. İbrâhim (Cidde: Dâru'l-Medenî, 1406/1985), 4/324-325.

⁶⁶ Galbân, *el-İctihâd lâ yunkazu bi'l-ictihâd*, 44.

⁶⁷ Osman Demir, "Kelâm'da Teselsülü İptal Delilleri ve İsmail Hakkı İzmirli'nin Teselsül Risalesi", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 23 (2010), 128.

⁶⁸ Ebü İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf eş-Şîrâzî, *et-Tebîra fî usûli'l-fikh*, thk. Muhammed Hasan Heyto (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1403), 507; Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/606; Âmidî, *el-İhkâm*, 4/246; Ebü Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus İbnü'l-Hâcib, *Muhtasarü'l-Münthe'l-usûli* (*Adudüddîn el-İcî'nin Şerhu Muhtasarü'l-Münthe'l-usûli'sinin içerisinde*), thk. Muhammed Hasen Muhammed Hasen İsmâil (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2004), 3/612; İzzeddîn Abdülazîz b. Abdüsselâm, *Kavâ'idü'l-ahkâm*, 2/47; Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 2/490; Zerkeşî, *el-Mensûr*, 1/26; Hısnî, *Kitâbu'l-kavâ'id*, 3/338; Süyûtî, *el-Eşbâh ve'nezâir*, 101; İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'nezâir*, 89.

⁶⁹ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/608-609; Vanşerîsî, *İzâhu'l-mesâlik*, 60.

⁷⁰ Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Mısıri el-Karâfi, *Şerhu Tenkîhi'l-fusûl*, nşr. Sıdkî Cemîl el-'Attâr (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 2004), 346-347.

5. İctihadın Nakzı Meselesine Dair Usûlcülerin Görüşleri

5.1. İctihadın Nakzını Kabul Edenler

Her ne kadar usûlcülerin cumhuru ictihadın nakzı meselesinde menfi bir tavrı benimsemiş olsalar da kaynaklarda bazı usûlcülerin ictihadın başka bir ictihadla nakzedilebileceği görüşüne sahip oldukları ifade edilmiştir. Bu bağlamda üç usûlcünün ismi zikredilmektedir. Bunlar; İbn Uleyye (öl. 193/809), Ebû Bekir el-Esam (öl. 200/816) ve Bişr el-Merîsî'dir (öl. 218/833).⁷¹ Onların bu görüşe sahip olmalarındaki ana etkenin, ictihadda isâbet-hata meselesindeki⁷² görüşleri olduğu söylenmiştir. Nitekim onlara göre Şâri' nezdinde muayyen bir hüküm mevcut olup, bu hükme götüren delil kat'î olduğundan müctehid isâbet etmekle yükümlüdür. Zira dinî hükümlerde zanna yer olmadığı için hükme ulaştırılan delilin zannî olması düşünülemez. Bir hüküm ancak sem'î-kat'î bir delille var olabilir. Hükme ulaştıracak sem'î-kat'î bir delil yoksa onun aslı üzere devamına, yani yokluğuna hükmedilir.⁷³ Bunun sonucu olarak, kat'î delile muhalif görüşte bulunanlar mutlak hatalı konumuna düşmektedir. Hatta bazı kaynaklarda ifade edildiği üzere Bişr el-Merîsî daha da ileri giderek hatalı müctehidi günahkâr saymaktadır.⁷⁴ Yine onlara göre, ictihadın nakzını kabul etmemek bütün görüşlerin hak ve savâb olduğunun kabul edilmesi anlamına gelir.⁷⁵ Ancak Fahreddîn er-Râzî (öl. 606/1210) bu üç usûlcüden sadece Esamm'ın yargı kararlarının nakzedilebileceği görüşünde olduğunu ifade etmektedir.⁷⁶ Karâfi, Tûfi (öl. 716/1316), Sübkî (öl. 771/1370) gibi usûlcüler tarafından da tasdik edilen bu husus sadece Esamm'ın bu görüşte olduğunu, diğerlerinin aksi kanaatte olduğunu göstermektedir.⁷⁷

Usûlcüler, söz konusu üç usûlcünün ictihadda isâbet-hata meselesine dair görüşlerine, "Hâkim bir hüküm üzerine ictihad ettiğinde, isâbet ederse iki ecir, hata ederse bir ecir vardır."⁷⁸ hadîsini ve sahâbe icmâmı delil getirerek karşı çıkmışlardır. Nitekim sahâbe, aralarında vukû bulan ihtilâflarda birbirlerini günahla itham etmemiş, hatalı buldukları görüşü dahi taklitten

⁷¹ Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed el-Buhârî, *Keşfu'l-esrâr 'an usûl-i Fahri'l-İslâm el-Pezdevî*, thk. Nâcî es-Süveyd (Beyrût: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 2012), 4/27.

⁷² İctihadda isâbet-hata meselesindeki görüşlerin genel sınıflandırması ve tarafları hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mehter Rahmi Telkenaroğlu, *İctihadda İsabet ve Hata Meselesi* (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 69-132; Esen, *Hanefî Usûlcülerinde İctihad*, 223-224.

⁷³ Telkenaroğlu, *İctihadda İsabet ve Hata*, 135.

⁷⁴ bk. Alâuddîn Muhammed b. Ahmed es-Semerikandî, *Mizânü'l-usûl fi netâici'l-'ukûl fi usûli'l-fikh*, thk. Abdulmelik b. Abdurrahmân es-Sa'dî (Ammân/Ürdün: Dâru'n-Nûri'l-mubîn, 2017), 2/1030.

⁷⁵ Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî eş-Şîrâzî, *et-Tebîrâ fi usûli'l-fikh*, thk. Muhammed Hasan Heyto (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1403), 506.

⁷⁶ Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *el-Mahsûl fi 'ilmi usûli'l-fikh*, thk. Tâhâ Câbir Feyyâz el-'Alvânî (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1992), 6/36.

⁷⁷ Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs el-Mısırî el-Karâfi, *Nefâ'isü'l-usûl fi şerhi'l-Mahsûl*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvaz (Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1995), 9/3846, 3880; Ebû'r-Rebî' Necmüddîn Süleymân b. Abdilkavî et-Tûfi, *Şerhu Muhtasari'r-ravza*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Suudi Arabistan: Vizâratü'l-Şu'ûni'l-İslâmiyye ve'l-Evkâfi ve'l-Da'veti ve'l-İrşâd, 1998), 3/612; Ebû'l-Hasen Takıyyüddîn Alî b. Abdilkâfi es-Sübkî - Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî es-Sübkî, *el-İbhâc fi şerhi'l-Minhâc* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1984), 3/259.

⁷⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Cu'fî el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, thk. Mahmûd Nassâr (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2015), "İ'tisâm", 21 (No: 7352); Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrût: Dâru İhyâ'it-Türâsi'l-Arabî, ts.), "Akziye", 15 (No. 1716).

menetmemişlerdir.⁷⁹ Öte yandan usûlcülerin geneli, konu hakkında ayrıntıya girmemiş, sadece nakzı kabul edenlerin görüşünü nakletmekle yetinmişlerdir. Bazı usûlcüler ise konuyla ilgili görüş beyan etmiş, kısa da olsa değerlendirmede bulunmuşlardır. Söz gelimi, Ebû İshak eş-Şîrâzî (öl. 476/1083) mevzubahis usûlcülerin görüşlerine değinmiş, onların nakzın mümkün olmaması halinde bütün icthadların hak kabul edileceği şeklindeki görüşlerini reddetmiştir. Ona göre, nasıl ki cuma günü nidâ vakti alışveriş yapan birinin yaptığı alışverişin nakzedilmemesi onun hak olduğu anlamına gelmiyorsa, icthadın nakzını câiz görmemek de bütün icthadların hak olduğunu göstermez. Çünkü hüküm, aynı sonuca götürmeyen bir başka icthadın varlığının câiz olmasına binaen nakzedilmeyorsa, görüşlerden birini diğerine öncelemek de câiz olmaz.⁸⁰ Karâfî de konuyla ilgili şu ifadelerle yer vererek kısa bir değerlendirme yapmıştır:

“Nefsü'l-emr'de var olan muayyen hükmün beşer için malum olmamasından ötürü, meselenin üzerine bina edildiği zemin problemlidir. Aynı şekilde, onun kat'î olan delili de malum değildir. Şayet Esam, hükmün delilinin insanlar için son derece açık olduğunu söylüyorsa, muayyen olan hükmün de açık olmasını söylemesi gerekir. Bu ise zarûretin hilâfıdır. Eğer onun insanlar için açık olmadığını söylüyorsa, o halde hâkimin hükmünün nakzedilebileceğini nasıl söyler?”⁸¹

Cumhur ulemânın söz konusu üç usûlcüye yönelttiği tenkitlere bakılacak olursa, onların hem icthadda isâbet-hata meselesinde hem de icthadın nakzı meselesinde dayandıkları deliller kuvvetli görünmemektedir. Nitekim Allah katında hakkın tek olmasına binaen, müctehidlerden sadece birisi hakka isâbet etmiş olsa da hangisinin isâbet ettiği kat'î bir şekilde bilinmemektedir. Dolayısıyla usûlünce icthad etmiş her müctehidin hakka isâbet etmiş olma ihtimali bulunmaktadır. İsbâte muhtemel bir icthadı nakzetmek, isâbetli icthadı nakzıya de muhtemeldir. Cumhur ulemânın karşıt delil olarak zikrettiği hadîse binaen, hata edenin ecir alması da delilin kat'î olması görüşüyle bağdaşmamaktadır. Zira delil kat'î ise icthad için gayret sarf etmek anlamsızdır. Anlamsız bir gayret için de ecir verilmesi düşünülemez.

5.2. İctihadın Nakzını Kabul Etmeyenler

İctihadın nakzını kabul etmeyen usûlcülerden kimi meseleye, icthadda isâbet-hata konusu içerisinde, kimi de icthad bahisleri içerisinde müstakil başlık açarak yer vermiştir. Bazı Hanefî usûlcüler ise meseleye *ehliyet arızaları* konusu içerisindeki *cehil (bilgisizlik)* bahsinde yer vermişlerdir.

Cehâlet veya *cehil*, gerçekleşmesinde kula ait irade faktörü bulunduğu için *mükteseb arızalardan* sayılmıştır. Sadece bir şeyin mâhiyetini bilmemek *cehl-i basit*, mâhiyetini bilmemekle beraber zıttına inanılıyorsa bu da *cehl-i mürekkeb* olarak isimlendirilir.⁸² *Cehil* bazı durumlarda özür sayılırken bazı durumlarda özür kapsamında görülmez. Bu bağlamda bir taksim yapılmış, bu taksimde hâkimin icthadî veya icthada kapalı alanda verdiği hükmün özür durumuna ve geçerliliğine yer verilmiştir. Bazı Hanefî usûlcüler, hâkim kararının hangi durumlarda nakzedileceğini bu taksim üzerine bina etmişlerdir.⁸³ Taksim bazı eserlerde üçlü, bazılarında ise dörtlü şekliyle yer almaktadır. Dörtlü hali özetle şöyledir:

⁷⁹ Telkenaroğlu, *İctihadda İsbet ve Hata*, 135-136.

⁸⁰ Şîrâzî, *et-Tebîra*, 506.

⁸¹ Karâfî, *Nefâ'isü'l-usûl*, 9/3881; a.mlf, *Şerhu Tenkîhi'l-fusûl*, nşr. Sıdkî Cemîl el-'Attâr (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 2004), 346.

⁸² Büyük Ali Haydar Efendi, *Usûl-i Fıkıh Dersleri* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1326), 530.

⁸³ Esen, *Hanefî Usûlcülerinde İctihad*, 300-301.

1. Özür kabul edilmeyen cehil: Allah'ı inkâr etmek bunun en somut örneğidir.

2. Özür kabul edilmemekle beraber, birincisinden hafif olan cehil: Bunlar da üçe ayrılır.

a. Ehl-i bid'atin cehli: Allah'ın sıfatlarını veya cehennem ebedîliğini inkâr etmek gibi. Bu cehil de âhirette özür sayılmaz. Ancak te'vîle dayandığı için kâfirin cehlinden hafiftir. *Ehl-i kible tekfir edilmez* prensibince tekfir edilmezler.

b. Meşru devlet başkanına isyan eden bâğînin cehli: Yanlış bir te'vîle devlet başkanına isyan eden bâğîlerin cehli, ehl-i bid'atin cehlinden hafiftir. Gerekçesi ise Hz. Ali'nin (öl. 40/661), kendisine isyan edenler hakkında "Kardeşlerimiz bize isyan etti" ifadesini kullanmasıdır.

c. İctihadında Kitâb'a, ma'rûf Sünnet'e, icmâa muhâlefet eden veya bunlara aykırı garîb bir hadisle amel eden kişinin cehli: Kasten besmele çekilmeksizin kesilen hayvanın etinin helal sayılması Kitâb'a, mahkemede bir şâhit ve bir yeminle hüküm vermek Sünnet'e, ümmü veled câriyelerin satımını câiz görmek ise icmâa aykırıdır. Cinsel birleşmenin gerçekleşmediği hülleye, fazlalık fâizine ve miras ahkâmından avliyeği terk etmeye cevâz vermek de yine bu kabîldendir.

3. Özür ve şüphe olmaya elverişli olan cehil: Bu tür cehâlet ahiret sorumluluğu açısından bir mazeret olmaya ve dünya ahkâmı konusunda da hadleri ve keffâretleri düşürmeye elverişlidir. İki durumda ele alınır:

a. Sahih ictihad mahallindeki cehil: Örneğin, veliyy-i kısas olan iki şahıstan biri kâtili affettiği halde, diğeri -kisas hakkı düşmüş olmasına rağmen- her ikisinin de tam bir kısas hakkının olduğunu zannederek kâtili kısas etse, bu veli kısas ettiği kâtil karşılığı kısas olunmaz. Çünkü mesele ictihada açıktır. Bazılarına göre velilerden birinin affıyla kısas düşmez. Bu ictihaddan ötürü, kâtilin kâtilini kısasa mâni olan bir şüphe doğmuş olup, diyet lazım gelir.

b. Şüphe mahallindeki cehil: Fürû konularında, hadleri ve keffâretleri etkileyen cehâlet bu kabîldendir. Zevce veya babasının câriyesiyle, kendisine helal olduğu zannıyla ilişkiye giren kişi gibi. Bu cehâlet özre elverişli olmamakla birlikte şüpheye elverişlidir, haddi düşürür. Ancak bu cehâletle nesep ve iddet gibi hükümler sabit olmaz.

4. Özür kabul edilen cehil: Dâru'l-harb'te Müslüman olan kimsenin namaz, oruç gibi hükümleri bilmemesi bu kabîldendir. Onlar bu hükümlerden sorumlu değildirler. Ancak herhangi bir sebeple öğrenmeleri veya dâru'l-İslâm'a gelmeleri durumunda bu hükümlerden sorumlu hale gelirler.⁸⁴

5.2.1. Hanefî Usûlcüler

Hanefî usûlcüler bazı istisnâî haller dışında ictihadın bir başka ictihadi nakzedemeyeceği hususunda ittifak halindedirler. Aksi halde bu durum, teselsülen böyle devam eder, yani bir hükmü nakzeden hükmü de bir başka hüküm nakzeder ve bu sonsuza kadar devam eder. Dolayısıyla, hiçbir hüküm karar kılamaz ve toplumda bozulmalar baş gösterir. Bu ise hâkim atamanın husûmetlere son vermeye yönelik toplumdaki işlevi ile bağdaşmaz.⁸⁵ İstisnâî hallerle bazı cüz'î fıkıh meselelerin

⁸⁴ Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, 4/472; Molla Hüseyin, *Mir'ât*, 443-448; Ali Haydar Efendi, *Usûl-i Fıkıh Dersleri*, 530-534; Bilmen, *Kâmûs*, 1/234; Esen, *Hanefî Usûlcülerinde İctihad*, 302.

⁸⁵ Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâiyi'*, 2/490; Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid es-Sivâsî el-İskenderî (İbnü'l-Hümâm), *et-Tahrîr fî 'ilmi'l-usûl (İbn Emîri'l-Hâcc'ın et-Tahrîr'inin içerisinde)*, thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer (Bejrût:

yanında hükmün kat'î delillere aykırı olması gibi durumlar kastedilmektedir. Örneğin Cessâs (öl. 370/981), Allah'ın bazı hâdiselerin hükmüne dair muayyen bir delil ikâme ettiğini, bu hâdiselerin hükmünü bilmenin ilgili delilleri incelemek ile mümkün olduğunu söyler. Bunlar ictihada kapalı olup, bir hâkimin söz konusu delillere aykırı verdiği hüküm feshedilir.⁸⁶ Cessâs'ın burada ilgili hâdiselerin ictihada kapalı olduğunu ifade etmesi, onun kat'î delillerle sabit olmuş hükümleri kastettiğini göstermektedir. İctihada açık alandaki hâkim hükmü nakzedilemediği gibi *muhtelefun fih* bir konuda hâkimin verdiği karar da nakzedilemez. Semerkandî, bunun o hâkimin yakinen musîb olması itibariyle olmadığını söyler. Çünkü onun ictihadı ile başkasının ictihadı arasında fark yoktur. Ancak hâkim *muhtelefun fih* meselede hükmettiğinde onun hükmü artık bağlayıcı hale gelir ve nakzedilemez. Aksi halde, toplumda çekişme baş gösterir, fesâd ortaya çıkar.⁸⁷

Bazı Hanefî usûlcüler konuya, yukarıda yer verilen *cehil taksimi* bağlamında değinmişlerdir. Taksim ikinci maddesinin alt kategorileri olan *ehl-i bid'atin ceqli* ve *meşru devlet başkanına isyan eden bâğînin ceqli*, tıpkı *Allah'ı inkar eden kimsenin ceqli* gibi özür sayılmamakla beraber, onun gibi küfür kapsamında da görülmezler. Bunun sebebi, söz konusu cehil türlerinin hatalı te'vilden kaynaklanmış olmasıdır.⁸⁸ Yine, ikinci madde kapsamında yer alan *ictihadında Kitâb'a, ma'rûf Sünnet'e, icmâa muhâlefet eden kişinin ceqli* ise *ehl-i bid'at ve bâğînin ceqlinden* farklı değerlendirilmiş, ilkinin şeriat âlimlerinden ve fıkıh imâmılarından sadır olduğu ifade edilmiştir. Söz gelimi Ensârî, onu *ehl-i bid'at'ın ceqlinden* ayırmış, dünyevî hükümler bakımından özür sayılmazken, âhirette özür sayılacağını ifade etmiştir.⁸⁹ Bu kapsamdaki ictihadın nakzedilmesi, onun dünyevî hükümler bakımından özür sayılmamasının bir sonucudur.

Taksimde geçen Kitâb ve Sünnet'e muhalif olma, Hanefîlere göre delâlet-i kat'î Kitâb, mütevâtir ve meşhûr sünnettir. Nitekim onlar ictihad alanını *zannî olan şer'î hükümler* şeklinde tarif etmişlerdir.⁹⁰ Yukarıda sayılanlar kat'î alanı oluşturup, ictihada kapalıdır. Bunların altındaki delillere binaen ictihad mahallinde yapıldığı için nakzedilemez. Şunun altını çizmek gerekir ki ictihadî alandaki bir hükmün nakzı için sadece daha kuvvetli bir delile muhalif olma değil, zannîlik barındırmayan bir delile muhalif olma şartı da aranmalıdır. Bu sebeple Hanefîlere göre âhâd haberlere muhalif bir ictihadın nakzı düşünülemez. Çünkü haber-i vâhidin sıhhati de ictihadîdir. Bu sebeple haber-i vâhid zannî olmak bakımından ictihadla aynı kategoridedir. Üzerinde icmâ oluşmadığı sürece hem re'ye hem de haber-i vâhide muhalif ictihadda bulunulabilir.⁹¹

Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1999), 3/426; Muhibullah İbn Abdüşşekûr, *Müsellemü's-sübût fi usûli'l-fıkh* (Gazzâlî'nin *el-Mustasfâ'sıyla birlikte basılan Ensârî'nin Fevâtihu'r-rahamût'u ile birlikte*), nşr. İbrâhim Muhammed Ramazan (Beyrût: Dâru'l-Erkam, ts.), 2/636.

⁸⁶ Cessâs, *el-Fusûl*, 2/383.

⁸⁷ Semerkandî, *Mizânü'l-usûl*, 2/1040.

⁸⁸ Ebü'l-Hasen Ebü'l-Usr Fahrü'l-İslâm Alî b. Muhammed el-Pezdevî, *Usûlü'l-Pezdevî* (Abdülazîz el-Buhârî'nin *Keşfu'l-esrâr'ı ile birlikte*), thk. Nâcî es-Süveyd (Beyrût: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 2012), 4/462.

⁸⁹ Ebü'l-Ayyâş Abdül'alî Muhammed b. Nizâmuddîn el-Ensârî, *Fevâtihu'r-rahamût bi-şerhi Müsellemi's-sübût*, (Gazzâlî'nin *el-Mustasfâ'sıyla birlikte*), nşr. İbrâhim Muhammed Ramazan (Beyrût: Dâru'l-Erkam, ts.), 2/629.

(فإنه لا يكون عذرا في أحكام الدنيا فلا يقضى به، وينقض لو قضى به، إلا أنه لا مؤاخذاً به في الآخرة أصلاً.)

⁹⁰ bk. Ebü'l-Abbâs Muzafferüddîn Ahmed b. Alî el-Ba'lebekkî el-Bağdâdî İbnü's-Sââtî, *Bed'ü'n-nizâmi'l-câmi' beyne kitâbeyi'l-Bezdevî ve'l-İhkâm* (*Nihâyetü'l-vüsûl ilâ 'ilmi'l-usûl*), thk. Sa'd b. Ğarîr b. Mehdi es-Sülemî (Mekke: Vizâretü't-Ta'lîmi'l-'Âli Câmi'atu Ümmü'l-Kurâ, 1418), 676; Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, 4/21.

⁹¹ bk. Cessâs, *el-Fusûl*, 1/86, 520; Esen, *Hanefî Usûlcülerinde İctihad*, 304.

Hanefî usûlcülere göre icmâ da delâlet-i kat'î Kitâb, mütevâtir ve meşhur Sünnet mertebesinde olup, ona muhâlif ictihad da nakzedilmelidir. Ümmü veled câriyelerin satımına cevâz vermek bu kısma girer.⁹² Çünkü icmânın dayanağı Kitâb olduğu için icmâa muhâlefet, Kitâb'a muhâlefet gibidir.⁹³ Ancak ümmü veled câriyelerin satımının câiz olmaması üzerinde oluşan icmâ sahâbe asrından sonra vücuda gelmiştir. Bu sebeple, söz konusu meselenin icmâa muhalif olup olmadığı ve bunun sonucu olarak da ümmü veled câriyenin satımına cevâz veren bir hâkim kararının nakzı noktasında ihtilaf bulunmaktadır. Bu durum, İmam Muhammed'e göre icmâ iken Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'a göre icmâ değildir. Dolayısıyla ilgili meseledeki hâkim kararı İmam Muhammed'e göre icmâa muhalif olması sebebiyle geçersiz olup, nakzedilmelidir. Şeyhayn'e göre ise ilk neslin mesele üzerindeki ihtilâf şüphesinden ötürü icmâ sabit olmayacağı için hâkimin söz konusu meseledeki hükmü geçerli olup, nakzedilmez.⁹⁴ Böyle bir durumda hükmün bir başka hâkim onayına bağlı olduğu, o geçerli sayarsa geçerli, geçersiz sayarsa geçersiz olduğu şeklinde bir görüş de kaynaklarda nakledilmektedir.⁹⁵ Serahsî'ye göre her asrın icmânın muteber bir icmâ olduğuna delâlet eden delilden ötürü tüm Hanefî imamlara göre böyle bir icmâ muteberdir. Ancak ilk asırdaki ihtilaf şüphesinden ötürü mesele, ictihadî bir mesele gibi değerlendirilip, nakzedilemez. Ebû Hanîfe'nin ilgili meseledeki hâkim hükmünü geçerli saymasının gerekçesi budur.⁹⁶

Bazı Hanefî usûlcülere göre nakzedilmesi gereken ictihad, delâleti kat'î olmayan Kitâb'a, meşhûr Sünnet'e veya icmâa muhalif olandır. Çünkü onlara göre delaleti kat'î Kitâb'a muhâlefet küfürdür. Nakz içinse küfrün altındaki bir ameliye gereklidir.⁹⁷

İki tarafın görüşlerini de göz önünde bulundurarak sistemli bir tasnif yapan İbn Emîri'l-Hâcc'a (öl. 879/1474) göre, delâleti kat'î ve mensûh olmayan Kitâb'a, mütevâtir Sünnet'e ve sübût ve delâleti kat'î icmâa aykırı bir hükmün geçersiz olacağını söylemenin doğruluğu bir yana, müctehidden böyle bir şeyin sâdir olması düşünülemez. Çünkü bu delillere muhâlefeti helal saymak küfürdür. Ancak İbn Emîri'l-Hâc, hükmün, delâleti zannî Kitâb'a, sübût veya delâleti zannî Sünnet ve icmâa muhalif olması durumunda geçersiz sayılmasını da problemlili görür.⁹⁸ Ona göre bazı mütekaddimîn meşâyih'e ait *el-Câmi'u's-sağîr* şerhlerinde hâkimlerin hükmü üç kısma ayrılır:

1. Nas ve icmâa aykırı verilen hükümler: Bâtıldır, nakzedilmesi gerekir.

2. *Muhtelefun fihi* bir meselede verilen hükümler: Geçerlidir, hiç kimse nakzedemez.

3. Hâkim hükmünden sonra (aslen ihtilâf olmadığı halde) ihtilâfın ortaya çıktığı hükümler: Yani, ilk hâkimin hükmünden sonra onun geçerli olup olmadığı şeklinde bir ihtilâfın ortaya çıkmasıdır. Bazıları onu geçerli sayarken, bazıları da bir başka hâkimin onayına bağlı olduğunu söyler. O, geçerli sayarsa hüküm geçerlidir. Bu durumda ikinci hâkim, birinci hâkimin hükmünü

⁹² Pezdevî, *Usûl*, 4/467; Ebû'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed en-Nesefî, *Keşfu'l-esrâr Şerhu'l-Musannif 'ale'l-Menâr* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.), 2/529.

⁹³ Nesefî, *Keşfu'l-esrâr*, 2/529.

⁹⁴ Serahsî, *Usûl*, 1/319-320.

⁹⁵ Buhârî, *Keşfu'l-esrâr*, 3/359-360; İbn Emîri'l-Hâc, *et-Takrîr*, 3/113.

⁹⁶ Serahsî, *Usûl*, 1/320.

⁹⁷ Molla Fenârî, *Fusûlü'l-bedâyi'*, 1/341-342; Molla Hüsvrev, *Mir'ât*, 447; Şemseddin Ahmed b. Süleyman Kemâlpaşazâde, *Tağyîru't-Tenkîh fi'l-usûl* (İstanbul: Cemâl Efendi Matbaası, 1308), 277.

⁹⁸ Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed el-Halebî İbn Emîri'l-Hâc, *et-Takrîr ve't-tahbîr*, thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1999), 3/411-412.

nakzetmiş olmaz. O sanki *muhtelefun flh* bir meselede hükmetmiş gibidir. İkinci hâkim, ilk hâkimin hükmünü iptal ederse hüküm bâtil olur. Artık kimse onu geçerli sayamaz.⁹⁹

İbn Emîri'l-Hâcc'a göre cehil taksimindeki Kur'ân, Sünnet ve icmâa muhalif olan icthadlar için verilen örneklerden *cinsel birleşmenin gerçekleşmediği hülleye* cevâz verme dışındakilerin icthadî olduğu açıktır. Onun dışındakilerde sübut ve delâleti kat'î bir nassa ve icmâa aykırı olma gibi bir durum söz konusu değildir. Aynı şekilde bu hükümler bâtil olmayıp, buradaki asıl mesele bu hükümlerin başka bir hâkimin onayına bağlı olmaksızın geçerli olup olmayacağıdır.

Sonuç olarak İbn Emîri'l-Hâcc'a göre, besmelenin kasten terk edilmesiyle kesilen hayvanın helal sayılmasına dair verilen hüküm ve bir şâhit ile müddeînin yeminine binaen verilen hüküm, hâkim onayına bağlı olmaksızın geçerlidir. Ümmü veled câriyelerin satımının cevâzı ise hâkim onay vermediği sürece geçerli değildir. Cinsel birleşmenin gerçekleşmediği *hüllenin* cevâzı ise asla geçerli olmayacak hükümlerdendir. Çünkü hükmün nefâzı eşler arasında cinsel birleşmenin gerçekleşmesi şartına bağlıdır. Nitekim bu hüküm üzerinde, Saîd b. Müseyyeb'den (öl. 94/713) sonra icmâ oluşmuştur. Ancak söz konusu icmân kat'î ve zannî olmaya muhtemel olması sonucu etkilemektedir. İcmân zannî olması durumunda, hüküm başka bir hâkimin onayına bağlıdır. İcmâ kat'î ise -ki açık olan görüş budur- mesele *zarûriyyât-i dîniyye*'den olup bu icmâa muhalif hüküm vermek kat'î surette bâtildir. *Fazlalık ribâsının* cevâzı ve *avliyyeyi* terk etmeye dair verilen hükümlerde de durum aynıdır. Ayrıca İbn Emîri'l-Hâc, tüm bu söylediklerinin hâkimlerin bir mezhebi taklîd üzere atandıkları kendi zamanlarında cârî olduğunu söyler. Çünkü bu hükümleri geçerli sayma devri artık kapanmıştır.¹⁰⁰

Zeynüddîn İbn Nüceym (öl. 970/1563), Molla Cîven (öl. 1130/1718) ve *Müsellemü's-sübût* şârihi Bahrülulûm el-Leknevî el-Ensâri (öl. 1225/1810) gibi usûlcüler nakzedilmesi gereken icthadlara seleflerinin verdikleri örneklerin delâleti kat'î değil, bilakis zannî delillere binaen verilen hükümler olduklarını bazen açık, bazen de ima yoluyla söylemektedirler. Nitekim İbn Nüceym'e göre, Ebû Hanîfe, İmam Mâlik (öl. 179/795) ve Şafiî (öl. 204/820) birer müctehid olarak kabul ediliyorsa -ki bunda şüphe yoktur-, ihtilaf ettikleri meselelerin de icthadî olduğunun söylenmesi gerekir.¹⁰¹ Molla Cîven'in, konuyla ilgili örnekleri naklettikten sonra, "Bunları her ne kadar biz cür'et etmesek de seleflerimizin dedikleri üzere naklettik."¹⁰² demesi de dikkat çekicidir. Zira o, bu ifadesiyle söz konusu delillerin zannî olduğunu ima etmektedir. Ensârî'ye göre bu deliller özel manada *kat'î* mesabesinde değil, bilakis *müşkil*/manası tam belli olmayan delillerdir. Genel manasında olsa bile bu meselelere getirilen delillerin kat'îliği açık değildir.¹⁰³

Görüldüğü üzere Hanefî usûlcüler, icthada açık alanda yapılan icthadın nakzını mümkün görmezler. Bununla beraber, bazı Hanefî usûlcüler kat'î delillere aykırı icthadın nakzedilmesi gerektiği ifadesine sıcak bakmamışlardır. Bu sebeple, müteahhir bazı usûlcüler, seleflerinin kat'î

⁹⁹ İbn Emîri'l-Hâc, *et-Takrîr*, 3/412.

¹⁰⁰ İbn Emîri'l-Hâc, *et-Takrîr*, 3/412.

¹⁰¹ Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısrî İbn Nüceym, *Fethu'l-gaffâr bi-şerhi'l-Menâr* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2001), 478.

¹⁰² Ahmed b. Ebî Saîd b. Abdillâh el-Leknevî Molla Cîven, *Nûru'l-envâr fî şerhi'l-Menâr* (Karaçi-Pakistan: Mektebetü'l-Büşrâ, 2007), 2/186.

(وقد نقلنا كل هذا على نحو ما قال اسلافنا وإن كنا لم نجراً عليه.)

¹⁰³ Ensârî, *Fevâtihu'r-rahamût*, 2/630-631.

delillere aykırı icthad örneklerine mütereddît yaklaşmışlar, söz konusu örnekleri teyit etmekten imtina etmişlerdir. Çünkü bu örneklerin bazıları Şâfiî, Mâlik gibi müctehidlerin icthadlarıdır. Onlardan bir kısmı sorunu çözmek adına nakzedilmesi gerekli olan icthadın, delâleti kat'î olmayan Kitâb, meşhûr Sünnet veya icmâa muhalif olan icthadlar olduğunu ifade etmişlerdir. Bu görüş de beraberinde bazı sorunlar getirmiştir. Söz gelimi, delâleti zannî bir ayetten hüküm istinbâtı zan ifade edeceğinden zan ile zannın nakzını mümkün kılmaktadır. Nitekim bu durum, onların icthadın alanına ilişkin görüşleriyle de çelişki arz etmektedir. Şunu da ifade etmek gerekir ki Hanefî usûlcüler arasında cereyân eden bu ihtilâf lafzîdir ve pratikte bir karşılığı bulunmamaktadır. Bununla birlikte, İbn Emîri'l-Hâcc'ın taksimi ise hem makul hem de vâkıya ve usûle uygundur.

5.2.2. Mâlikî Usûlcüler

Mâlikî usûlcüler de icthadın bir başka icthadla nakzedilemeyeceği konusunda hemfikirdirler. Nitekim İmâmü'l-Harameyn el-Cüveynî'nin (öl. 478/1085) *el-Burhân*'ına şerh yazan Mâzerî (öl. 536/1141), şâhitlerin beyanlarına binaen verilen hükümden sonra bir başka hâkimin şâhitleri tekrar tezkiye etmesinin gerekliliği bağlamında konuya değinmiş, bunun hükmün nakzına yol açacağından ötürü gerekli olmadığını savunmuştur. Ona göre hüküm geçerli olup olmamasına göre farklılık arz eder. Bu bağlamda şâhitler hükümden sonra şâhitliklerinden döndüklerini söyleseler, hüküm bâtıl olmaz. Hükümden önce dönmeleri durumunda ise o şâhitliğe binaen hüküm vermek sahih olmaz.¹⁰⁴ İbnü'l-Hâcib de bu hususta ittifak olduğunu zikreder.¹⁰⁵

Karâfi'ye göre bu mesele büyük bir öneme sahiptir. Zira toplumdaki husumetlere son vermek ancak icthadın ve hâkim kararlarının nakzını kabul etmemekle mümkündür. Çünkü her hasım bir başka hükme tutunacağı için husûmetlerin sona ermesinin önü kapanır.¹⁰⁶ Karâfi, diğer bazı eserlerinde konuyu farklı bir düzleme taşır ve nakzın câiz olmamasının esas sebebinin husûmetler olmadığını, bir usûl kâidesi olan *hâssın âmma takdîmi* olduğunu söyler. Çünkü hükümlerin küllî usûl kâideleri üzerine bina edilmesi, cüz'î birtakım münasebetlere izafesinden evlâdır.¹⁰⁷ Buna göre, hâkim icthadî alanda Allah'ın nâibidir. O, bir hüküm ortaya koyduğunda, o hüküm söz konusu vâkıya özelinde genel bir kâideden tahsîs edilmiş *nas* gibidir. Çünkü usûlde sabit olduğu üzere *delil-i hâs, delil-i âmma takdîm edilir*.¹⁰⁸ Karâfi, hâkim hükmünün ancak kat'î delillere aykırı olması durumunda nakzedileceğini, bu kat'î delillerin de nas, icmâ, kıyas-ı celî ve küllî kâideler olduğunu söyler. Ancak Şâri' tarafından bu delillere muarız bir başka hükmün vazedilmiş olması müstesnadır. Karâfi bununla *mudâraabe, müsâkât, selem* gibi kıyasa aykırı biçimde konulmuş hükümleri kastetmektedir. Onun ifadesiyle, dinde istisnâ çoktur. Bu durumlarda, muarız deliller gereğince nas, kıyas ve kâideler terkedilmiştir.¹⁰⁹ Ayrıca Karâfi, hâkimin ittifaklı bir hükmü nakzetmesi için bir engel varken, *muhtelefun fih* hükmü nakzetmesi için iki engel olduğunu söyler. Çünkü üzerinde ittifak olan hükmün

¹⁰⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî et-Temîmî es-Sıkillî el-Mâzerî, *İzâhu'l-mahsûl min Burhâni'l-usûl*, thk. Ammâr et-Tâlibî (Tunus: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, ts.), 489.

¹⁰⁵ Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer İbnü'l-Hâcib, Muhtasarü'l-Münthe'e'l-usûlî (Adudüddîn el-İcî'nin Şerhu Muhtasarü'l-Münthe'e'l-usûlî'sinin içerisinde), thk. Muhammed Hasen Muhammed Hasen İsmâil (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2004), 3/612.

¹⁰⁶ Karâfi, *Nefâ'isü'l-usûl*, 9/3909.

¹⁰⁷ Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs el-Mısrî el-Karâfi, *el-İhkâm fi temyizi'l-fetâvâ 'ani'l-ahkâm ve tasarrufâtî'l-kâdi ve'l-imâm*, nşr. Abdulfettâh Ebû Gudde (Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1995), 90.

¹⁰⁸ Karâfi, *Şerhu Tenkîhi'l-fusûl*, 346.

¹⁰⁹ Karâfi, *Nefâ'isü'l-usûl*, 9/3909.

nakzı icmâa aykırı iken, ihtilaflı hükmün nakzı hem icmâa hem de *hâs âmma takdim edilir* kâidesine aykırıdır. Karâfi bunun için “Şaşılacak şey! el-Muhtefu fih nasıl mücme‘ ‘aleyh’ten güçlü olur?” ifadesini kullanır.¹¹⁰ Karâfi’ye göre nakzetme işlemi de sadece hâkim yapar. Çünkü müftî ile hâkim farklı olup, müftî hüküm inşa etmeye yetkili olmadığından, nakza da yetkili değildir. Hâkim, inşa eden; müftî ise mütercimdir. Ayrıca Karâfi, hâkimin hükmünden sonra fetvânın kalıcılığına da sıcak bakmaz, bunun icmâa aykırı olduğunu düşünür.¹¹¹

Şâtıbî’ye (öl. 790/1388) göre, müctehidin ictihadında hata ettiği ortaya çıksa bile ictihadı nakzedilmez. Topluma hâkim atanmasının işlevi, onun hükmünü nakzetmemeyi gerektirir. Kat’î delillere muhâlefet durumunda hâkimin hükmünün nakzedilmesi ise farklıdır. Çünkü hâkim bu durumda Allah’ın indirdiği ile hükmetmiş olmaz.¹¹² Şâtıbî’ye göre kat’î delile muhâlefet, bazen delilin gizli kalması sebebiyle olabilir. Müctehid, ona gizli kalan delili bilseydi, önceki görüşünü bırakır, delilin gereği olan görüşe dönerdi.¹¹³

Görüldüğü üzere Mâlikî usûlcüler, ictihad ile ictihadın nakzedilemeyeceği hususunda ittifâk etmişlerdir. Onlar konuyu, nakzı kabul etmeyen usûlcülerin yaygın bir şekilde kullandıkları *teselsül, hukukî istikrârsızlık, hâkimin toplumdaki işlevi* gibi argümanlarla açıklarken, Karâfi farklı olarak bazı eserlerinde konuyu tamamen usûlî bir mesele olan *hâs lafzın âm lafza takdîmi* ile gerekçelendirmektedir. Karâfi’nin bu yaklaşımı, konunun usûlî zeminini tespit etme sadedinde önemli olmakla beraber, konuyu tamamen spesifik bir usûl kâidesine hasretmek isâbetli görünmemektedir. Karâfi’den başka, konuyu mezkûr usûl kâidesi ile ta’lîl eden bir usûlcünün bulunmaması da bunu teyit etmektedir. Konuyu, usûlî zeminini doğru tespit ederek, hukuk sistemine dönük birtakım pratik gayeler üzerinden açıklamak daha isâbetlidir.

5.2.3. Şâfiî Usûlcüler

Şâfiî usûlcüler de ictihadın ictihad ile nakzedilemeyeği noktasında ittifak etmişlerdir. Nitekim Şîrâzî’ye göre ictihadın nakzı durumunda kimse için ne hak ne de mülk sabit olur. Hâkim, biri lehine ona dair bir hakka veya mülke hükmetse, bu hüküm de bir başka hâkim eliyle nakzedilse, bu sonsuza kadar devam eder ve hiç kimse bir mülkte karar kılamaz. Bu ise toplum için büyük bir fesâddir.¹¹⁴

İctihadın nakzı meselesini müstakil başlık altında işleyen Gazzâlî (öl. 505/1111), müctehidin ictihadı ile hâkimin hükmünü birbirinden ayırır ve nakzın mümkün olmadığı alanı hâkim hükmü ile sınırlar. Hâkim hükmünün nassa ve kat’î bir delile aykırı olması durumundan farklı olarak, hükmün illetinin bir meselede bulunup bulunmadığını araştırırken (*tahkîku’l-menât*) veya illet olmaya elverişli olmayan vasıfları ayıklarken (*tenkîhu’l-menât*) makul bir durumun farkına varılması halinde de söz konusu hüküm nakzedilir. Zira hâkim bu durumu fark etse o da kendi hükmünü nakzedirdi.¹¹⁵ Gazzâlî’nin bu ifadeleri, ictihadda isâbet-hata meselesindeki görüşleriyle çelişki arz eder görünmektedir. Zira o, ictihadda isâbet-hata meselesinde bütün görüşlerin hak ve savâb olduğunu

¹¹⁰ Karâfi, *el-İhkâm*, 80-81.

¹¹¹ Karâfi, *el-İhkâm*, 133-134.

¹¹² Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ el-Lahmî eş-Şâtıbî, *el-Muvâfakât fi usûli’s-şerî’a* (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 2004), 824.

¹¹³ Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, 852-853.

¹¹⁴ Şîrâzî, *et-Tebîrâ*, 506-507.

¹¹⁵ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/607.

savunan *musavvibe* içerisinde yer alır.¹¹⁶ Ancak o, bu çelişkinin farkındadır ve çelişkiyi giderme sadedinde iki meselenin farklılığına dikkat çeker. Çünkü *nassa* muhalif hüküm veren kimse kusuru yoksa, kendi hali uyarınca Allah'ın ilgili meseledeki hükmünü tespit ettiği için *mus'ibdir*, hükmü nakzedilmez. Gazzâlî bunun, müctehidin o meseledeki *nassa* bilmemesinin devamı şartına bağlı olduğunu söyler. Daha sonra *cehâleti* ortadan kalkarsa hükmünü nakzetmesi icap eder.¹¹⁷

Gazzâlî'ye göre haber-i vâhîde aykırı ichtihad nakzedilemez. Zira haber-i vâhîde muhalif hüküm vermek haber-i vâhîdi inkâr anlamına gelmez. Kat'î olan, haber-i vâhîdin hüccet olmasıdır. Cüz'î meselelerde ise herhangi bir hükme kat'î denilemeyeceği gibi zan ile diğer bir zan arasında da bir fark yoktur. İctihad ve haber-i vâhîdin her ikisi de zan ifade ettiği için birbirlerini nakzedecek kuvvette değildirler. *Kıyas-ı celîye* aykırı hükmün nakzında ise onunla *kat'îliği sabit olan asl* kastediliyorsa, bu durumda ilgili ichtihad nakzedilir. Aksi halde o da zan ifade ettiğinden nakza konu olması düşünülemez.¹¹⁸ Seyfüddîn el-Âmidî (öl. 631/1233) bunu *illeti nassa dayalı celî kıyas* şeklinde ifade etmiştir.¹¹⁹

Gazzâlî, hâkimin ichtihadına muhalif hüküm vermesine de değinmiş, bu bağlamda hâkimin müctehid veya mukallid olmasını birbirinden farklı değerlendirmiştir. Ona göre, müctehid hâkimin ichtihadı değişmeye muhtemel olduğu için onun hakkında bu durum yakînen bilinemez. Mukallid hâkimde ise onun dilediği bir müftîye tabi olması câiz görülmeyip, zannına göre doğruya en yakın gördüğü imâmının mezhebine tabi olması gerekli görülüyorsa, o halde mukallid hâkimin imâmına aykırı hükmünün nakzedilmesi icap eder. Dilediği bir müftîye tabi olmasına *cevâz* veriliyorsa ve mukallid hâkimin hükmü herhangi bir müctehidin görüşüne muvafakat ediyorsa, hüküm ichtihad mahallinde vâkî olup, nakzedilemez. Gazzâlî'ye göre zikredilen durumlarda hükmün nakzedilmesi *fikhî* meseleler olup, usûlle alakası bulunmamaktadır.¹²⁰

Konuyu icthadda isâbet-hata meselesi bağlamında değerlendiren Fahreddîn er-Râzî'ye (öl. 606/1210) göre, Allah'ın her mesele için muayyen bir hükmü ve bu hükme götüren -kat'î değil- zâhir bir delil mevcuttur. Bu sebeple hata eden, hatasında mazurdur, dolayısıyla kat'î delillere muhalif olması hariç hâkimin hükmü nakzedilemez.¹²¹ Tâceddîn es-Sübkî (öl. 771/1370) ise farklı olarak, ichtihadının değişmesi durumunda müctehidin önceki ichtihadıyla amel edenler bir zarara uğrar, malları telef olursa, müctehidin kat'î delillere aykırı olmaması halinde, bu ichtihadının sonucunda oluşan zararları tazmin etmeyeceğini söyler.¹²²

¹¹⁶ Ayrıntılı bilgi için bk. Telkenaroğlu, *İctihadda İsabet ve Hata*, 120-127.

¹¹⁷ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/607.

¹¹⁸ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/609-610.

¹¹⁹ Âmidî, *el-İhkâm*, 4/246.

¹²⁰ Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/610.

¹²¹ Râzî, *el-Mahsûl*, 6/36, 65; Konuyu icthadda isâbet-hata meselesinin bir hâtimesi olarak değerlendiren Âmidî ve Safiyyüddîn el-Hindî'nin ichtihadın nakzına ilişkin söyledikleri Gazzâlî ile hemen hemen aynı doğrultudadır. bk. Âmidî, *el-İhkâm*, 4/245-247; Muhammed b. Abdirrahîm (Abdirrahmân) el-Urmevî el-Hindî, *el-Fâ'ik fî usûli'l-fikh*, thk. Mahmûd Nassâr (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005), 2/405.

¹²² Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî es-Sübkî, *Cem'ü'l-cevâmi' fî usûli'l-fikh*, nşr. Abdülmün'im Halîl İbrâhîm (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 120-121. Ayrıca bk. Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır et-Türki el-Mısırî el-Minhâcî ez-Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît fî usûli'l-fikh* (Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 1413), 6/266-268.

Görüldüğü üzere Şâfiî usûlcüler, ictihad ile ictihadın nakzedilemeyeceği hususunda hemfikirlerdir. Gazzâlî'nin konuyu açıklarken müctehidin ictihadı ile hâkimin hükmü arasında ayırım yapması onun nakzı kabul ettiği izlenimi verse de mesele detaylı incelendiğinde onun söylediklerinin bu ayırımı yapmayan usûlcüler tarafından da dile getirildiği görülmektedir. Bu ayırım onun, bazı istisnâî durumları hesaba katmasının bir sonucu olabileceği gibi ictihad ile kazâ arasındaki mâhiyet farkını dikkate almasından da kaynaklanmış olabilir. Nitekim ictihad hukuken bağlayıcı olmamakla beraber kazâ bağlayıcıdır. Ayrıca ictihadın dinî/uhrevî boyutu bulunmakla beraber kazâ daha çok hukukî sonuçlarla ilgilenir. Fukahânın yaptığı diyânî/kazâ ayırımı da bu mâhiyet farkının bir yansımasıdır. Sonuç olarak bu ayırım onun nakzı kabul ettiği anlamı taşımamalıdır. Zira nakzı kabul etseydi, yukarıda isimleri zikredilen bazı Mu'tezilî usûlcüler gibi hâkim hükmünü de buna dahil etmesi gerekirdi.

5.2.4. Hanbelî Usûlcüler

Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'ya (öl. 458/1066) göre ictihada binaen verilen hüküm nakzedilemez. Bunun en büyük sebebi delilin kat'î olmamasıdır. Dolayısıyla hükmün nakzı da câiz değildir. Ferrâ, delilin kat'î olmamasından başka sebepler de zikretmiştir. Bunlar; ictihadın nakzı halinde hâkimlerin, birbirleri üzerinde hâkimiyet kurmaya çalışması, bu durumun birbirlerine karşı kalplerinde kin ve öfkeye neden olması, hâkimin hükmünün intikam duygusu ile nakzedilerek cezalandırılması, hukukî istikrârsızlık ve bunların sonucunda da toplumda bozulmaların meydana gelmesidir. Ona göre zikredilen sebepler imkân dahilinde olsa da esas sebep, *delilin kat'î olmamasından ötürü hükmün kat'î olduğunun bilinmemesidir*.¹²³

Kelvezânî (öl. 510/1116) konuya sahâbe arasında cereyan eden ihtilâflar cihetinden yaklaşmış, bu ihtilâflardan ötürü sahâbenin birbirini kınamadığını ve kimseyi herhangi bir ictihada tabi olmaktan engellemediğini dile getirmiştir. Şeriat, ictihadında hata edene de sevap tertip etmiştir. İctihad *zann-ı gâlipten* ibaret olduğu için hata eden kesin bir şekilde bilenemez. Kelvezânî'ye göre bu sayılanların inkârı ve hükümlerin nakzı anlaşmazlıklara, fitneye ve halk üzerinde otorite kurmaya sebebiyet verir. Zira hükümlerin nakzı halinde nakzedenlerden her biri *bana tabi ol, falana tabi olma* der, halk hangisinin doğru olduğunu ve kimi taklîd edeceğini bilemez. Aynı şekilde Kelvezânî nakzın mümkün olması halinde hukukun ve mülkün istikrâr bulamayacağını söyler. Çünkü her hâkim bir öncekinin hükmünü kendine muhalif görüp, nakzeder. Bunun sonucunda istikrârsızlık baş gösterir. Bu da câiz değildir.¹²⁴

Ebû'l-Vefâ İbn Akîl (öl. 513/1119), konuya dair delillerin tabiatı, bazı delillerin kapalı ve birbiriyle teâruz halinde olması gibi gerekçeler zikretmiş, hükmün nakzı halinde dine dair bir hükmün sabit kalamayacağını ifade etmiştir. Meseleye hoşgörü tarafından da bakan İbn Akîl'e göre İslâm, Ehl-i kitâbın ahkâmını nakz etmemiş, bu hükümlerde İslâm'a aykırı gördüğü hususları ortaya koymakla yetinmiştir. Ayrıca İslâm, onların mabedlerini de yıkmamış, cuma gününde nidâ vakti alışveriş yapmaları, pazarlık üzerine pazarlık gibi konularda da hükümlerini nakz etmemiştir. Öte

¹²³ Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyn el-Ferrâ', *el-'Udde fi usûli'l-fikh*, thk. Ahmed b. 'Ali b. Seyr el-Mübarakî (Riyâd, 1993), 5/1571.

¹²⁴ Ebû'l-Hattâb Mahfûz b. Ahmed el-Kelvezânî, *et-Temhîd fi usûli'l-fikh*, thk. Müfid Muhammed Ebû 'Amşe - Muhammed b. Ali b. İbrâhim (Cidde: Dâru'l-Medenî, 1985), 4/324-325. Ayrıca bk. a.mlf, *et-Temhîd*, 332, 348, 371.

yandan bunlar, İslam'ın onları hak gördüğü ve ilgili meselelerin şeriatla câiz olduğu anlamına da gelmemektedir.¹²⁵

İctihadı değişen bir müctehidin önceki ictihadı, onun görüşü olarak kalmaya devam eder mi sorusuna cevap mahiyetinde konuya değinen Muvaffakuddîn İbn Kudâme'ye (öl. 620/1223) göre ictihad ile ictihadın nakzedilemeyeceği ilkesine binaen önceki ictihadın müctehidin görüşü olarak kalmaya devam edeceği ifade edilmiş olsa da bu doğru değildir. Ona göre bir kimse, “Bu görüşten döndüm, onun bâtil olduğuna inandım” dediği halde ilk ictihad onun görüşü olarak kalmaya nasıl devam eder? Hal böyle olunca ictihad ile ictihadın nakzı da kaçınılmazdır. İbn Kudâme buna, müctehidin bir kadınla evlenip onunla üç defa muhâlea yaptıktan sonra, muhâleanın fesih değil de talak olduğu görüşüne dönmesini örnek gösterir. Bu durumda müctehid, yeni ictihadına binaen karısından ayrılmalıdır. İctihadına rağmen onu nikahında tutması câiz değildir. Ancak hâkim bu nikahın sahih olduğuna hükmetse, sonrasında ictihadı değişse, eşleri ayırmaz. O da hâkim hükmünün nakzedilememesine; *teselsül*, hâkimin toplumdaki misyonunun işlevsiz kalması, hükümlere güvensizliğin zuhûr etmesi ve hukukî istikrârsızlığın baş göstermesi gibi gerekçeler zikretmiştir. Keza fetvâya binaen bir kadınla evlenen mukallidin nikahı, fetvâ değişse de devam eder. Çünkü mukallidin ameli hâkimin hükmü mesabesindedir. Hâkimin hükmü gibi o da nakzedilemez.¹²⁶

İbn Kayyım el-Cevziyye'ye (öl. 751/1350) göre mukallid müftînin mezhebe muhalif fetvâ verdiğinin ortaya çıkması halinde, o hükmün ictihadî alanda dahi olsa nakzedilmesi gerektiği görüşü doğru değildir. Ona göre mezhep imamlarından böyle bir görüş nakdedilmediği gibi bu durum dinin hiçbir aslıyla da bağdaşmaz. Onların söylediği “hüküm Kitâb, Sünnet ve icmâa aykırı olduğunda nakzedilir” demekten fazlası değildir.¹²⁷

Hanbelî usûlcülerden Merdâvî (öl. 885/1480) ve İbnü'n-Neccâr (öl. 972/1564) diğer usûlcülerden farklı olarak kat'î delillere âhâd haberleri de dahil etmişler ve âhâd haberlere aykırı olan ictihadın da nakzedilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Ayrıca onlar, kıyas-ı celiye aykırı ictihadın nakzedilmeyeceği, şer'î kâidelerle aykırı ictihadın ise nakzedileceği görüşündedirler. Hâkim başkasını taklîd etse bile, ictihadına aykırı verdiği hüküm bâtildir.¹²⁸

¹²⁵ Ebü'l-Vefâ Alî b. Akîl İbn Akîl, *el-Vâzih fi usûli'l-fikh*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Turkî (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1999), 5/383.

¹²⁶ Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâilî el-Makdisî (İbn Kudâme), *Ravzatü'n-nâzir ve cünnetü'l-münâzir fi usûli'l-fikh 'alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, nşr. Şa'bân Muhammed İsmâil (Mekke - Riyâd - Beyrût: el-Mektebetü'l-Mekkiyye - el-Mektebetü't-Tedmüriyye - Müessesetü'r-Reyyân, 1998), 2/378-379.

¹²⁷ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr ez-Zürâî ed-Dımaşkî el-Hanbelî İbn Kayyım el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvakkî'in 'an rabbi'l-âlemîn*, thk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasen Âl Süleymân (Demmân: Dâru İbni'l-Cevzî, 1423), 7/145.

¹²⁸ Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Süleymân el-Merdâvî, *Tahrîrü'l-menkül fi tehzîbi 'ilmi'l-usûl*, thk. Abdullah Hâşim - Hâşim el-Arabî (Katar: Vizâretü'l-Evkâf ve Şuûni'l-İslâmiyye, 2013), 334-336; Ebû Bekr (Ebü'l-Beka) Takıyyüddîn Muhammed b. Ahmed el-Fütûhî İbnü'n-Neccâr, *Şerhu'l-Kevkebi'l-münîr (Muhtasarü't-Tahrîr)*, thk. Muhammed ez-Zuhaylî - Nezîr Hammâd (Riyâd: Mektebetü'l-Ubeykân, 1993), 4/503-517; Ayrıca bk. Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Müflih el-Makdisî er-Râmînî İbn Müflih, *Usûli'l-fikh*, thk. Fehd b. Muhammed es-Sedhân (Riyâd: Mektebetü'l-Ubeykân, 1999), 4/1510-1515.

Görüldüğü üzere Hanbelî usûlcüler de ictihadın nakzı meselesinde menfî bir tavrı benimsemişlerdir. Ferrâ'nın, bunun gerekçesini, *delilin kat'îliğinin bilinmemesi sebebiyle hükmün de kat'îliğinin bilinmemesi* olarak ifade etmesi konunun usûlî zeminini tespit etme noktasında son derece yerinde ve isâbetlidir. İbn Akîl'in konuyu izah sadedinde, İslâm'ın ehl-i kitaba ait hükümleri de nakzetmediğini, sadece onlarda İslâm'a aykırı hususları ortaya koyduğunu ifade etmesi dikkat çekici olmakla beraber, doğrudan ictihadın nakzı meselesiyle ilişkili değildir. İctihadın nakzı bir hukuk sistemi içerisindeki cüz'î hükümlerin birbirlerini nakzetmemesi ile alakalıyken, İbn Akîl'in verdiği örnek İslâm'ın, daha önce hak dinken tahrîf edilerek, bozulmuş ehl-i kitâb statüsündeki dinlerin şeriatlerine yaklaşımla alakalıdır. Nitekim bu husus *şer'u men kâlenâ* kavramıyla da ifade edilmiş ve bu hükümlere nasıl yaklaşılacağı usûlcüler tarafından tartışılmıştır. Merdâvî ve İbnü'n-Neccâr'ın ahâd haberlere aykırı ictihadın nakzedilmesi gerektiğini söylemeleri de kezâ zan ile zannın nakzına imkân vereceği için problem arz etmektedir. Âhâd haberler sahîh de olsalar Hz. Peygamber'e (s.a.v.) ait olma noktasında zan ifade ederler. Bu sebeple onlar, ictihadı nakzedecek kuvveti hâiz değildir. Zira ictihadın nakzı ancak kat'î olmasının yanı sıra anlam itibariyle zannîlik içermeyen bir delille mümkündür.

6. Kâidenin Unsurları

Kâide için âlimler bazı şart ve rükunlar zikretmişlerdir.

6.1. Kâidenin Şartları

Bu şartların belli başlıları şunlardır:

1. İctihad, ictihad ehliyetini hâiz kişilerce yerine getirilmelidir.¹²⁹ Doğruya isâbet edilmiş olsa bile ehlinden sâdır olmayan bir ictihad, ictihad olarak değerlendirilemez.
2. İctihad, kat'î delillere muhalif olmamalıdır.¹³⁰ Kaynaklarda bu şart zikredilmiş olsa da bir müctehidin kat'î delillere aykırı ictihadda bulunması düşünülemez.
3. İctihad, kamu yararına (maslahat-ı âmme) aykırı olmamalıdır. İctihad konusu olan mesele maslahata mebni olup, sonrasında maslahat değişse, hâkimin ictihadı nakzetme yetkisi vardır.¹³¹
4. İctihad, uygulamaya konulmuş (nâfiz) ve amel edilmiş olmalıdır.¹³²
5. Hâkimin ictihadı; yalancı şahitlik, açık hata, zulüm, haksızlık gibi durumlara mebni olmamalıdır. Aksi halde, ilgili hâkim hükmü nakzedilir.¹³³

¹²⁹ Âl Süleymân, "Kâ'ide: el-İctihâd lâ yunkazu bi-mislihi", 539.

¹³⁰ Ferrâ', *el-Udde*, 5/1569; Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, 2/606-607; Râzî, *el-Mahsûl*, 6/65; İbnü'l-Hâcib, *Muhtasarü'l-Müntehâ*, 3/612; Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, 824; İbn Emîri'l-Hâc, *et-Takrîr*, 3/412; Galbân, *el-İctihâd lâ yunkazu bi'l-ictihâd*, 40.

¹³¹ İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, 91; Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-hükkâm*, 1/75; Bigiyef, *Kavâid-i Fikhiyye*, 144; Bilmen, *Kâmûs*, 1/260; Galbân, *el-İctihâd lâ yunkazu bi'l-ictihâd*, 41.

¹³² Âl Süleymân, "Kâ'ide: el-İctihâd lâ yunkazu bi-mislihi", 539.

¹³³ Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, 104; Galbân, *el-İctihâd lâ yunkazu bi'l-ictihâd*, 41.

6. İctihadı değişen müctehidin, gelecekte son ictihadiyla hükmetmesi gereklidir. Kible meselesinde olduğu gibi bir kimsenin ictihadına binaen kıldığı namaz geçerli olsa da son ictihadının gereği ile amel etmesi gerekir.¹³⁴

7. Hâkimin hükmü, kendi ihtisâsı ve yetkisi kapsamında olmalıdır.¹³⁵

8. Hâkim, davanın tarafları açısından töhmet altında olmamalıdır. Bu töhmet, hâkimin taraflardan birinin yakın akrabası veya aralarında düşmanlık olması gibi durumlarda söz konusu olur. Hâkim ne kadar âdil olsa da bu töhmeti taraflar ve üçüncü şahıslar için ortadan kaldıramaz.¹³⁶

6.2. Kâidenin Rükunları

Kâidenin beş tane rüknü bulunmaktadır. Bunlar:¹³⁷

1. Muayyen vâkıa: Bu vâkıa, yargıya intikal etmiş bir dava, fetvâ konusu bazı meseleler, kiblenin veya pis elbisenin belirlenmesi gibi tatbîkinde ictihada ihtiyaç duyulan yerleşik hükümler olabilir.

2. Vâkıanın öznesi: Bu özne, müctehidin bizzat kendisi olabileceği gibi fetvâ soran bir kimse ya da yargıya intikal etmiş bir davanın tarafları olabilir.

3. Müctehid: Bu müctehid, kendisi veya bir başkası için ictihad ediyor olabileceği gibi hâkim de olabilir. Vâkıa aynı, müctehid birden fazla ise hepsi bir müctehid konumundadırlar.

4. Önceki ictihad: Bu ictihad; şartlarını hâvî, uygulamaya konulmuş ve kendisiyle amel edilmiş olmalıdır.

5. Aynı vâkıadaki son ictihad: Bu ictihad, ilkinde bitişik olması durumunda onunla ameli meneder. Ayrıca o, aynı müctehidden sâdir olabileceği gibi başkasından da sâdir olabilir.

7. Kâidenin Bazı İstisnâları

Kâide için usûl ve kavâid kitaplarında bazı istisnâlar zikredilmiştir. Bunların bir kısmı maddeler halinde şöyledir:

1. Hüküm *kat'î delillere* aykırı ise nakzedilir. Delilin *kat'î* olmasından maksat sübûtu ve delâleti *kat'î Kur'ân*, *Sünnet nasları* ve *icmâdir*.¹³⁸

2. Hâkimin mazideki hükmü nakzetmemesi ve gelecekte yeni ictihadla amel etmesi gibi durumlar müctehid hâkim içindir. Belirli bir mezhebe bağlı kalarak hüküm veren mukallid hâkim ise taklîd ettiği mezheple sınırlanır. Gelecekte o mezhebe muhalif hüküm vermesi halinde, verdiği hüküm diğer müctehidler tarafından verilmiş bir hükme uygun düşse bile nakzedilir. Bu yüzden

¹³⁴ Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*, 103; Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır et-Türkî el-Mısrî el-Minhâc ez-Zerkeşî, *el-Mensûr fi'l-kavâ'id*, thk. Muhammed Hasen İsmâîl (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000), 1/26; Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-hükkâm*, 1/73; Galbân, *el-İctihâd lâ yunkazu bi'l-ictihâd*, 40.

¹³⁵ Âl Süleymân, "Kâ'ide: el-İctihâd lâ yunkazu bi-mislihi", 540.

¹³⁶ Âl Süleymân, "Kâ'ide: el-İctihâd lâ yunkazu bi-mislihi", 540.

¹³⁷ Âl Süleymân, "Kâ'ide: el-İctihâd lâ yunkazu bi-mislihi", 535-536.

¹³⁸ Ayrıntılı bilgi için bk. Ali Pekcan, "Mevrîd-i Nass'ta İctihâd'a Mesâğ Yok (mu?)dur (İctihâd'ın Mahiyeti ve Sınırlarına Dair Bir Analiz)", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 2 (2003), 78-81.

hâdisenin şer'î hükme tatbîkinde hata edilse ve şer'î naklin, onun hilâfına olduğu ortaya çıksa hüküm nakzedilir.¹³⁹

3. Bir müctehid, câiz olduğu yönündeki ictihadına binaen, velisinin izni olmaksızın bir kadınla evlense, sonra velisiz nikahın câiz olmadığı şeklinde ictihadı değişse Şâfiîlerce tercih edilen görüş kadının kocasına mutlak bir biçimde haram olmasıdır. Çünkü müctehid haram olarak inandığı durumu sürdürmektedir, bu ise bâtıldır. Mutlaklıktan kasıt, hüküm başka bir hâkimin hükmüne uygun olsun, olmasın sonucun değişmemesidir.¹⁴⁰ İbnü'l-Hümâm (öl. 861/1457) bu görüşü ictihadın nakzının bir istisnâsı olarak görmektedir. Bir başka görüşe göre ise söz konusu mesele kâidenin istisnâsı değildir. Başka bir hâkimin, velisiz nikahın câiz olduğuna dair bir hükmü varsa; bu durumda kadın, müctehid olan kocasına haram olmaz. Aksi halde hâkimin hükmü nakzedilmiş olur. Zira hâkimin hükmü ictihadla nakzolunmaz.¹⁴¹

4. İbnü'l-Hümâm'ın kâidenin istisnâsı olarak gördüğü bir başka konu ise müctehid olan Şafiî bir kocanın, müctehid olan Hanefî hanımını *sen bâinsin* ifadesini kullanarak boşaması, ardından ona geri dönmesidir. Hanefî hanımına göre bu ifade *kinayeli* bir lafız olup, kadın kocasından *bâin talakla* boşanmış olur ve koca, yeni bir nikah olmaksızın karısına dönemez. Şafiî kocaya göre de *ric'î talak* vâkî olur ve koca tek taraflı iradesiyle karısına tekrar dönebilir. İbnü'l-Hümâm'a göre bu gibi durumlarda mesele mahkemeye intikal eder ve hâkimin vereceği hüküm iki taraf için de bağlayıcı hale gelir. Taraflar hâkimin hükmünü nakzedemezler. Çünkü hâkimin hükmü ihtilafı ortadan kaldırır.¹⁴²

5. Ebû Yûsuf'a göre bir müctehid hanımını, bir talaka niyet ederek *sen elbette boşsun* ifadesiyle boşasa ve hâkim onun hakkında üç talaka hükmetse müctehid için üç talak gerçekleşir. Öte yandan müctehid üç talak görüşünde olsa ve hâkim bir talakın gerçekleşeceğine hükmetse, müctehid daha ağır olan (*eşeddü'l-emrayn*) hükmü alır. Aynı şekilde kendisi bâin talaka hükmettiği halde hakkında *ric'î talak* hükmedilse daha ağır olanı yani *beynûneti* alır. Öyle görülüyor ki Ebû Yûsuf hâkimin hükmünün her durumda ihtilafı ortadan kaldırıp, müctehidin şahsî görüşünü nakzedeceğini düşünmemektedir. Ancak İmam Muhammed'e göre hâkimin hükmü mutlaka ihtilafı ortadan kaldırır ve şahsî ictihadı nakzeder.¹⁴³

6. Kendisinde *gabn-i fâhişin* ortaya çıktığı *kismetin* (malların taksimi) nakzedilmesi gerekir. Bu taksim ictihada binaen gerçekleşse de başlangıçta adâlet bulunmadığı için taksimin baştan sahih olmadığı ortaya çıkmıştır.¹⁴⁴

7. Devlet başkanın şahsî ictihadı kamu yararına dayanıyorsa, o öldüğünde veya azledildiğinde sonra gelen devlet başkanı tarafından bu ictihad nakzedilebilir. Hüküm maslahata mebni olduğu için sonra gelen devlet başkanı hükmün nakzını gerekli gördüğünde ona tabi olmak gerekir.¹⁴⁵

¹³⁹ Zerkâ, *Şerhu'l-kavâ'idü'l-fikhiyye*, 156; Zuhaylî, *el-Kavâ'idü'l-fikhiyye*, 392.

¹⁴⁰ Ensârî, *Fevâtilu'r-rahâmât*, 2/637.

¹⁴¹ İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr*, 3/426.

¹⁴² İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr*, 3/395, 426.

¹⁴³ İbnü'l-Hümâm, *et-Tahrîr*, 3/426-427.

¹⁴⁴ Zerkeşî, *el-Mensûr*, 1/28; Nâzirzâde, *Tertîbu'l-leâlî*, 1/250-251; İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, 90-91.

¹⁴⁵ Nâzirzâde, *Tertîbu'l-leâlî*, 1/251; İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâir*, 91.

8. Devlet başkanının, halkın girmesinin yasak olduğu özel bir bölge/koruluk edinme hakkı vardır. Dilerse, kendinden sonra bunun nakzedilmesini talep edebilir. Çünkü bu da maslahat icabı olabilir. Müteahhir âlimlerden bazıları bu durumun istisnâ olmayıp maslahata mebni bir hüküm olduğunu, dolayısıyla meselede nakzın söz konusu olmadığını söylemektedirler.¹⁴⁶

9. Mallara değer takdir edildikten sonra malda, hayvanın hamile olduğunun anlaşılması veya cam diye değer biçilenin mücevher çıkması gibi bir eksiklik veya fazlalık ortaya çıkarsa, ilk işlem nakzedilip yeniden mallara yeni bir değer takdir edilir. Süyûtî bunun ictihad ile ictihadın değil de nasla ictihadın nakzedilmesine benzediğini söylemektedir.¹⁴⁷

10. Birisi evin dışında, diğeri içinde (eve mâlik) olmak üzere iki kişi bir ev üzerinde anlaşmazlığa düşseler, dışarıdaki evin kendisinin olduğuna dair bir delil ortaya koysa ve lehine hükmedilerek evi alsın, daha sonra evin içindeki bir delil ortaya koysa ve lehine hükmedilerek evi alsın ilk hüküm nakzedilir. Çünkü hâkim ev sahibinin delili olmadığı için dışarıdakinin lehine hüküm vermişti. İbn Hacer el-Askalânî'ye (öl. 852/1449) göre burada ictihad ile ictihadın nakzı söz konusu değildir. Zira hüküm aksine delil olmamasına binaen vâkî olmuştur. Ev sahibi tarafından delil ortaya konulunca da onunla amel edilmiştir. Dolayısıyla bu durum daha çok hükmün istisnâsına benzemektedir.¹⁴⁸

11. Hâkim bir meselede haksız bir hüküm verse ve sonrasında gerçek ortaya çıkarsa, hükmü hata ile vermesi durumunda iki ihtimal söz konusudur: Hüküm telafi edilebilir veya edilemez. Telafi edilebiliyorsa, örneğin hâkim, bir malın tazminiyle veya talakla hükmetmişse, sonrasında da kazif haddine çarptırılmış şahitlere bineaen hüküm verdiği anlaşılmışsa, bu hüküm geçersiz olur, kadın kocasına döner ve mal da iade edilir. Hüküm telafi edilemiyorsa, örneğin, kısasa çarptırılmış ve ceza infâz edilmişse, lehine hükmedilen öldürülmez, malından diyet ödemesi gerekir. Bunlar hatanın delille veya lehine hükmedilenin ikrârı ile bilinmesi durumlarındadır. Hatanın, hâkimin ikrârı ile bilinmesi durumunda ise hatanın lehine hükmedilene bir etkisi olmayıp, verilen hüküm geçersiz olmaz. Bu anlatılanlar kul hakkı kapsamındaki durumlarda cârîdir. Zina, hırsızlık, içki içme gibi Allah hakkı kapsamına giren hadlerde ise karar uygulansa ve sonrasında hata ortaya çıkarsa, zarar beytûlmalden tazmin edilir. Hâkim kasten haksız bir hüküm verse ve bunu itiraf etse, zarar tüm unsurlarıyla hâkimin malından tazmin edilir. Ayrıca ta'zîr cezasına çarptırılır ve görevinden azledilir.¹⁴⁹

Sonuç

Şartlarını hâvî, ehlinden sâdır olmuş bir ictihadın benzer bir ictihadla bozulmaması ve iptal edilememesi anlamına gelen ictihadın nakzı ilk dönemlerden itibaren fıkıh ve fıkıh usûlü kitaplarında kendisine yer bulmuş önemli bir konudur. Zira hukuk tabiatı itibariyle ihtilâfa açık bir alandır. Muhtelif ictihadların birbirini nakzetmesi halinde ortaya nasıl bir sonuç çıkacağı fukahâ ve usûlcüler tarafından irdelenmiş, bunun toplumda ciddi bozulmalara yol açacağı sonucuna varılmıştır. Nitekim ictihadın ictihadı nakzetmesi halinde, nakzedilen ictihadı da bir başka ictihad nakzedeceği için bu teselsülen devam ederek istikrârsızlığın ortaya çıkacağı ifade edilmiştir.

¹⁴⁶ Zerkeşî, *el-Mensûr*, 1/28; Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*, 104; Zuhaylî, *el-Kavâ'idü'l-fikhiyye*, 392.

¹⁴⁷ Zerkeşî, *el-Mensûr*, 1/28; Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*, 104; Zuhaylî, *el-Kavâ'idü'l-fikhiyye*, 392.

¹⁴⁸ Zerkeşî, *el-Mensûr*, 1/28; Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*, 104; Zuhaylî, *el-Kavâ'idü'l-fikhiyye*, 392.

¹⁴⁹ Zuhaylî, *el-Kavâ'idü'l-fikhiyye*, 392-393; Zerkâ, *Şerhu'l-kavâ'idü'l-fikhiyye*, 156; Yıldırım, *Mecelle'nin Külli Kâideleri*, 67.

İstikrârsız bir hukuk sisteminin topluma nizam veremeyeceği izahtan vârestedir. Çünkü hukuk, yapısı itibariyle istikrârı gerektirir. İstikrar olmadan bir hukuk sisteminin ayakta kalması imkânsızdır. Hukuku olmayan bir toplumda ulemânın *fesâd* kavramıyla özetlediği anarşi, terör gibi mefsedetlerin zuhur edeceği aşikârdır. Hukuk, *def-i mefâsid celb-i menâfiden evlâdır* kâidesi gereğince, istikrârını temin edecek faktörleri işlevsel hale getirmeden topluma menfaat sağlayamaz. Aynı şekilde, *adâlet mülkün temelidir* fehvasınca, âdaleti sağlayamayan bir sistemin cârî olduğu toplumlarda, kimse için ne bir hak ne de mülk sâbit olur. Bu sebeple ilk dönemlerden itibaren ictihadın bir başka ictihadla nakzedilememesi hukukî istikrârı temin eden bir ilke olarak görülmüş, fakîh ve usûlcülerin gayretleriyle çok erken dönemlerden itibaren küllî bir kâide haline gelmiştir.

Kâide üzerinde cumhur ulemâ ittifak etmiş, ictihad ile ictihadın nakzedilemeyeceği çeşitli delillerle desteklenmiştir. Buna rağmen, bilhassa bazı Mu‘tezîlî usûlcülerin nakzı mümkün gördüğü kitaplarda nakledilmiştir. Bu usûlcüler arasında İbn Uleyye, Ebû Bekir el-Esam ve Bişr el-Merîsî'nin isimleri ön plana çıkmıştır. Onlar, görüşlerini genel itibariyle ictihadda isâbet-hata meselesindeki görüşlerinin bir uzantısı olarak ifade etmişler ve meseleyi hükme götüren delilin kat'î olduğu varsayımı üzerine bina etmişlerdir. Bu varsayımdan hareketle nakzın meşrûiyet zemini tesis edilmiş, kat'î delile aykırı hükümlerin nakzına imkân tanınmıştır. Bu görüşe çeşitli itirazlar yöneltilmiş, nakzı mümkün kılan zeminin problemlili olduğu dile getirilmiştir. Neticede bu görüş sonraki dönemlerde makes bulamamış, meseleye dair şaz bir görüş olarak kitaplarda nakledilegelmiştir.

Meselenin usûlî zeminini tespit sadedinde bazı çıkarımlar yapılmıştır. Söz gelimi Karâfî meseleyi, hâs ile âmın teâruzundan ibaret görmüş ve bir hâkim hüküm verdiğiğinde bu hükmün genel bir kâideden tahsis edilmiş hâs bir lafız menzilesinde olduğunu söylemiştir. Bunun sonucunda da usûldeki hâs, *amma takdîm edilir* kâidesi gereğince ictihad ile ictihadın nakzedilemeyeceğini ifade etmiştir. Ancak öyle görülüyor ki meselenin hâs ve âm lafızlarla doğrudan bir alakası bulunmamaktadır. Zira bu lafızlar dile ait birtakım hususiyetlerin fikhî hükümlere etkisiyle alakalıdır. İctihadın nakzı meselesi ise usûlün lafzî mebhaslarından ziyade delillerin mâhiyeti ile alakalıdır. Karâfî'nin yaptığı esasen bir benzetmeden ibarettir. Nitekim Ferrâ, kâidenin usûlî dayanağını, *delilin kat'îliğinin bilinmemesi sebebiyle hükmün de kat'îliğinin bilinmemesi* şeklinde ifade etmiştir. Kanaatimizce Ferrâ'nın yaklaşımı daha makul ve anlaşılırdır. Zira hükme götüren delil zannî olunca hüküm de zan ifade eder. İctihad ile ictihadın nakzının mümkün olması, zan ile zannın nakzedilmesi anlamına gelir. Bu da fikhin zannî yapısı dikkate alındığında, onun ilgası demektir.

Usûlcülerin çok erken dönemlerden itibaren böylesine önemli bir meseleyi İslâm hukukunun küllî kâidelerinden biri olarak ortaya koymaları takdire şâyândır. Nitekim Hanefî fakîh ve usûlcü Kerhî, Hanefî mezhebinin dayandığı genel ilke ve kâideleri tespit için kaleme aldığı risalesinde kâideye yer vererek, onu, “İctihadla karar kılınan bir hüküm benzeri bir ictihadla feshedilemez, ancak nasla feshedilir” şeklinde ifade etmiştir. Kâide daha sonra, Zerkeşî gibi usûlcüler tarafından “İctihad ile ictihad nakzolunmaz” şeklindeki daha basit ve özlü ifadesine kavuşmuş ve yerleşik hale gelmiştir. Bu haliyle, Mecelle'nin küllî kâideleri arasında da yerini almıştır.

Son olarak bu çalışmada konunun küllî kâide olarak teorik çerçevesinin çizildiği ifade edilmelidir. Meseleye dair, onun diğer hukuk sistemleriyle karşılaştırmasını yapacak mukayeseli bir hukuk çalışmasına ve konunun hukuk felsefesi açısından ele alınmasına da ihtiyaç bulunmaktadır.

Kaynakça

- Ahmed b. Hanbel, Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *el-Müsned*. thk. Şu‘ayb el-Arnaût vd. 45 Cilt. Beyrût: Müessesetü’r-Risâle, 2001.
- Âl Süleymân, Hâlid b. Abdil‘azîz b. Süleymân. “Kâ‘ide: el-İctihâd lâ yunkazu bi-mislihi”. *Mecelletu Külliyyeti Dâri’l-‘Ulûm* 75/1 (Ocak 2014), 527-591.
- Ali Haydar Efendi, Büyük. *Usûl-i Fıkıh Dersleri*. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1326.
- Ali Haydar Efendi, Hocaeminefendizâde. *Dürerü’l-hükkâm şerhu Mecelleti’l-ahkâm*. 4 Cilt. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020.
- Âmidî, Seyfüddîn Alî b. Muhammed b. Sâlim es-Sa‘lebî el-. *el-İhkâm fi usûli’l-ahkâm*. thk. Abdürrezzâk Affî. 4 Cilt. Riyâd: Dâru’s-Samî‘î, 2003.
- Apaydın, H. Yunus. “İctihad”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/432-445. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Apaydın, H. Yunus. *İslam Hukuk Usulü*. Ankara : Bilimsel Araştırma Yayınları, 2017.
- Avvâme, Muhammed. *Edebü’l-ihtilâf fi mesâilil-‘ilm ve’d-dîn*. Medine: Dâru’l-Yusr, 3. Basım, 2007.
- Bâhuseyn, Ya‘kûb b. Abdülvehhâb el-. *el-Kavâ‘idü’l-fıkhiyye*. Riyâd: Mektebetü’r-Rüşd-Şeriketü’r-Riyâd, 1998.
- Bekdemir, Sezai. “İslâm Hukukunda Fâsiğın Haber ve Şâhitliğinin Geçerliliği Meselesi”. *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/19 (2021), 195-224.
- Berki, Ali Himmet. *Açıklamalı Mecelle (Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye)*. İstanbul: Hikmet Yayınları, 2. Basım, 1979.
- Bigiyef, Musa Carullah. *Kavâid-i Fıkhiyye*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*. 8 Cilt. İstanbul: Bilmen Yayınevi, ts.
- Buhârî, Alâüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed el-. *Keşfu’l-esrâr ‘an usûl-i Fahri’l-İslâm el-Pezdevî*. thk. Nâcî es-Süveyd. 4 Cilt. Beyrût: el-Mektebetü’l-‘Asriyye, 2012.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu‘fi el-. *el-Câmi‘u’s-sahîh*. thk. Mahmûd Nassâr. Beyrût: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 8. Basım, 2015.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-. *el-Fusûl fi’l-usûl*. thk. Muhammed Muhammed Tâmir. 2 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 2. Basım, 2010.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-. *Şerhu Muhtasari’t-Tahâvî*. thk. İsmetullah İnyetullah Muhammed vd. 8 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye-Dâru’s-Sirâc, 1431.
- Çelikan, Serkan. *Mecelle’nin Küllî Kaidelerinin Hadislerdeki Dayanakları*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021.
- Demir, Osman. “Kelâm’da Teselsülü İptal Delilleri ve İsmail Hakkı İzmirli’nin Teselsül Risalesi”. *İslâm Araştırmaları Dergisi* 23 (2010), 117-142.
- Duman, Soner. “İzzeddin B. ‘Abdüselam’ın El-Kavâidü’l-Kübrâ Adlı Eserinde İctihadın Anlam, Kapsam ve Sonuçları”. *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 14 (2009), 157-184.
- Ensârî, Ebû’l-Ayyâş Abdül‘alî Muhammed bin Nizâmuddîn el-. *Fevâtihu’r-rahâmât bi-şerhi Müsellemi’s-sübût, (Gazzâlî’nin el-Mustasfâ’sıyla birlikte)*. nşr. İbrâhîm Muhammed Ramazan. 2 Cilt. Beyrût: Dâru’l-Erkam, ts.
- Esen, Bilal. *Hanefî Usûlcülerinde İctihad Teorisi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2012.
- Ferrâ’, Ebû Ya‘lâ Muhammed b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Halef el-. *el-‘Udde fi usûli’l-fikh*. thk. Ahmed b. ‘Ali b. Seyr el-Mübarakî. Riyâd, 3. Basım, 1993.

- Galbân, Âyât İbrâhîm el-. *Kâ'ide: el-İctihâd lâ yunkazu bi'l-ictihâd ve eserühâ fi'l-ahkâmi'-şer'iyeye*. Gazze: Câmi'atu'l-İslâmiyye, Külliyyetü'ş-Şerî'a ve'l-Kânûn, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-. *el-Mustasfâ min 'ilmi'l-usûl*. nşr. İbrâhîm Muhammed Ramazan. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Erkam, ts.
- Hamevî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Hasenî (el-Hüseynî). *Gamzü 'uyûni'l-besâ'ir şerhu Kitâbi'l-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1985.
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. çev. Mehmet Yazgan. İstanbul: Beyan Yayınları, 2011.
- Hısnî, Takıyyüddîn Ebû Bekr b. Muhammed b. Abdilmü'min el-Hüseynî el-. *Kitâbu'l-kavâ'id*. thk. Abdurrahman b. Abdullah eş-Şa'lân. 4 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1997.
- Hindî, Muhammed b. Abdirrahîm (Abdirrahmân) b. Muhammed el-Urmevî el-. *el-Fâ'ik fi usûli'l-fikh*. thk. Mahmûd Nassâr. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005.
- İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî. *Câmi'u beyâni'l-ilmî ve fadhîhî*. thk. Ebu'l-Eşbâl ez-Züheyrî. 2 Cilt. Demmâm/Suudi Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzî, 1994.
- İbn Abdüşşekûr, Muhibbullah. *Müsellemü's-sübût fi usûli'l-fikh (Gazzâlî'nin el-Mustasfâ'sıyla birlikte basılan Ensârî'nin Fevâihu'r-rahâmât'u ile birlikte)*. nşr. İbrâhîm Muhammed Ramazan. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Erkam, ts.
- İbn Akîl, Ebû'l-Vefâ Alî b. Akîl b. Muhammed. *el-Vâzih fi usûli'l-fikh*. thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Turkî. 5 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1999.
- İbn Emîri'l-Hâc, Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed el-Halebî. *et-Takrîr ve't-tahbîr*. thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1999.
- İbn Kayyım el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Züraî ed-Dımaşkî el-Hanbelî İbn Kayyım. *İ'lâmü'l-muvakkî'in 'an rabbi'l-âlemîn*. thk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasen Âl Süleymân. 7 Cilt. Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1423.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâilî el-Makdisî. *el-Muğnî*. thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Turkî - Abdülfettâh Muhammed El-Hulv. 15 Cilt. Riyâd: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 1997.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâilî el-Makdisî. *Ravzatü'n-nâzır ve cünnetü'l-münâzır fi usûli'l-fikh 'alâ mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. nşr. Şa'bân Muhammed İsmâil. Mekke - Riyâd - Beyrût: el-Mektebetü'l-Mekkiyye - el-Mektebetü't-Tedmüriyye - Müessesetü'r-Reyyân, 1998.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *Sünenü İbn Mâce*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 2 Cilt. Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1432.
- İbn Müflih, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Müflih b. Muhammed el-Makdisî er-Râmînî. *Usûlü'l-fikh*. thk. Fehd b. Muhammed es-Sedhân. 4 Cilt. Riyâd: Mektebetü'l-Ubeykân, 1999.
- İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısrî. *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir 'alâ mezhebi Ebî Hanîfe en-Nu'mân*. thk. Zekerıyyâ Umeyrât. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2019.
- İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrâhîm b. Muhammed el-Mısrî. *Fethu'l-gaffâr bi-şerhi'l-Menâr*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2001.
- İbnü'l-Hâcib, Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus. *Muhtasaru'l-Münthe'l-usûli (Adudüddîn el-İcî'nin Şerhu Muhtasaru'l-Münthe'l-usûli'sinin içerisinde)*. thk. Muhammed Hasen Muhammed Hasen İsmâil. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2004.

- İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid es-Sivâsî el-İskenderî. *et-Tahrîr fî usûli'l-fikh el-Câmi' beyne istilâhayi'l-Hanefiyye ve's-Şâfi'iyye*. thk. Abdülkâdir Şâkir Ubeyd. Beyrût: Müessesetü'd-Duhâ - Mektebetü Emîn, 2022.
- İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısırî. *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir fî kavâ'idü'l-fikh*. thk. Mustafâ Mahmûd el-Ezherî. 2 Cilt. Riyâd-Kâhire: Dâru İbni'l-Kayyım-Dâru İbn Affân, 2010.
- İbnü'n-Neccâr, Ebû Bekr (Ebü'l-Beka) Takıyyüddîn Muhammed b. Ahmed b. Abdilazîz el-Fütûhî. *Şerhu'l-Kevkebi'l-münîr (Muhtasarü't-Tahrîr)*. thk. Muhammed ez-Zuhaylî - Nezîr Hammâd. 4 Cilt. Riyâd: Mektebetü'l-Ubeykân, 1993.
- İbnü's-Sââtî, Ebü'l-Abbâs Muzafferüddîn Ahmed b. Alî b. Tağlib el-Ba'lebekkî el-Bağdâdî. *Bed'ü'n-nizâmi'l-câmi' beyne kitâbeyi'l-Bezdevî ve'l-İhkâm (Nihâyetü'l-vüsûl ilâ 'ilmi'l-usûl)*. thk. Sa'd b. Ğarîr b. Mehdî es-Sülemî. Mekke: Vizâretü't-Ta'lîmî'l-Âlî Câmî'atu Ümmü'l-Kurâ, 1418.
- İzzeddîn Abdülazîz b. Abdüsselâm. *Kavâ'idü'l-ahkâm fî mesâlihi'l-enâm (el-Kavâ'idü'l-kübrâ)*. thk. Nezîh Kemâl Hammâd - Osmân Cumua' Damîriyye. 2 Cilt. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 2000.
- Karâfi, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Mısırî el-. *Kitâbu'l-furûk (Envârü'l-burûk fî envâ'i'l-furûk)*. thk. Muhammed Ahmed Serrâc - Ali Cumu'a Muhammed. 4 Cilt. Kâhire: Dâru's-Selâm, 2001.
- Karâfi, Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Mısırî el-. *el-İhkâm fî temyîzi'l-fetâvâ 'ani'l-ahkâm ve tasarrufâti'l-kâdî ve'l-imâm*. nşr. Abdulfettâh Ebû Gudde. Beyrût: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2. Basım, 1995.
- Karâfi, Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Mısırî el-. *Nefâ'isü'l-usûl fî şerhi'l-Mahsûl*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvaz. 9 Cilt. Mekke: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1995.
- Karâfi, Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Mısırî el-. *Şerhu Tenkîhi'l-fusûl*. nşr. Sıdkî Cemîl el-'Attâr. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 2004.
- Karaman, Hayreddin. *İslâm Hukukunda İctihad*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 5. Basım., 2015.
- Kelvezânî, Ebü'l-Hattâb Mahfûz b. Ahmed b. el-Hasen el-. *et-Temhîd fî usûli'l-fikh*. thk. Müfîd Muhammed Ebü 'Amşe - Muhammed b. Ali b. İbrâhim. 4 Cilt. Cide: Dâru'l-Medenî, 1985.
- Kemâlpaşazâde, Şemseddin Ahmed b. Süleyman. *Tağyîru't-Tenkîh fî'l-usûl*. İstanbul: Cemâl Efendi Matbaası, 1308.
- Kerhî, Ebü'l-Hasen Ubeydullah b. el-Hüseyn b. Dellâl el-. *Usûlü'l-Kerhî (Nesefî'nin Şerhu Usûli'l-Kerhî'sinin içerisinde)*. thk. Semih et-Tokâdî. Beyrût: Dâru'r-Rayâhîn, 2021.
- Kocabaş, Savaş. "İslam Hukukunda Mükellefin İçtihadı (Teharri) ve Bunun İbadet Alanındaki Uygulaması". *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 23 (2014), 297-328.
- Kur'an Yolu*. Erişim 27 Ocak 2023. <https://kuran.diyaret.gov.tr>
- Kuyucaklızâde, Mehmet Atıf Bey. *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye Küllî Kaideler Şerhi*. ed. Mahmut Samar. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2020.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkindî el-. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. ed. Bekir Topaloğlu. thk. Heyet. 18 Cilt. İstanbul: Dâru'l-Mîzân, 2005.
- Mâzerî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Ömer et-Temîmî es-Sıkillî el-. *İzâhu'l-mahsûl min Burhâni'l-usûl*. thk. Ammâr et-Tâlibî. Tunus: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1. Basım, ts.
- Merdâvî, Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Süleymân b. Ahmed el-. *Tahrîrü'l-menkûl fî tehzîbi 'ilmi'l-usûl*. thk. Abdullah Hâşim - Hâşim el-Arabî. Katar: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, 2013.

- Molla Cîven, Ahmed b. Ebî Saîd b. Abdillâh el-Leknevî. *Nûru'l-envâr fî Şerhi'l-Menâr*. 2 Cilt. Karaçi-Pakistan: Mektebetü'l-Büşrâ, 2007.
- Molla Fenârî, Şemseddin Muhammed b. Hamza. *Fusûlü'l-bedâyi' fî usûli's-şerâi'*. thk. Muhammed Hasen İsmâîl. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2006.
- Molla Hüsrev, Muhammed b. Ferâmûz b. Ali. *Mir'âtü'l-usûl fî şerhi Mirkâti'l-vüsûl*. thk. İlyas Kaplan. Beyrût: Dâru Sâder, 2011.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-sahîh*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Nâzırzâde, Mehmed b. Süleymân. *Tertîbu'l-leâlî fî silki'l-emâlî*. thk. Hâlid b. Abdil'azîz b. Süleymân Âli Süleymân. 2 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 2004.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd en-. *Keşfu'l-esrâr Şerhu'l-Musannif 'ale'l-Menâr*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-. *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb*. thk. Muhammed Necîb el-Mutî. 23 Cilt. Cidde: Mektebetü'l-İrşâd, ts.
- Pekcan, Ali. "Mevrîd-i Nass'ta İctihâd'a Mesâğ Yok (mu?)dur (İctihâd'ın Mahiyeti ve Sınırlarına Dair Bir Analiz)". *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 2 (2003), 69-84.
- Pezdevî, Ebü'l-Hasen Ebü'l-Usr Fahrü'l-İslâm Alî b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Abdilkerîm el-. *Usûlü'l-Pezdevî (Abdülazîz el-Buhârî'nin Keşfu'l-esrâr'ı ile birlikte)*. thk. Nâcî es-Süveyd. 4 Cilt. Beyrût: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2012.
- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyn er-. *Mefâtihu'l-ğayb (et-Tefsîrül-kebîr)*. 32 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1981.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-. *el-Mahsûl fî 'ilmi usûli'l-fikh*. thk. Tâhâ Câbir Feyyâz el-'Alvânî. 6 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1992.
- Râzî, Muhammed b. Ebû Bekir er-. *Muhtârü's-sihâh*. Beyrût: Mektebetü Lübnân, 1986.
- Semerkandî, Alâuddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed es-. *Mîzânü'l-usûl fî netâici'l-'ukûl fî usûli'l-fikh*. thk. Abdulmelik b. Abdurrahmân es-Sa'dî. 2 Cilt. Ammân/Ürdün: Dâru'n-Nûri'l-mubîn, 2. Basım, 2017.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-. *el-Mebsût*. thk. Muhammed Hasen Muhammed Hasen İsmâîl. 30 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 4. Basım, 2017.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-. *Usûlü's-Serahsî*. thk. Ebu'l-Vefâ el-Efgânî. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 3. Basım, 2015.
- Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi es-. *Cem'u'l-cevâmi' fî usûli'l-fikh*. nşr. Abdülmün'im Halîl İbrâhîm. Beyrût: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, 2. Basım, 2003.
- Sübkî, Ebü'l-Hasen Takıyyüddîn Alî b. Abdilkâfi b. Alî b. Temmâm es- - Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi es-. *el-İbhâc fî şerhi'l-Minhâc*. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, 1984.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-. *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir fî kavâ'id ve fîrû'i fikhî's-Şâfi'iyye*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1983.
- Şâtıbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî eş-. *el-Muvâfakât fî usûli's-şerî'a*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2004.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-. *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkiki'l-hak min 'ilmi'l-usûl*. thk. Ebû Hafs Sâmi b. el-'Arabî el-Eserî. 2 Cilt. Riyâd: Dâru'l-Fadîle, 2000.

- Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen b. Ferkad eş-. *el-Câmi'ü's-sağîr*. thk. Mehmet Boynukalın. Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2011.
- Şîrâzî, Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Alî b. Yûsuf eş-. *et-Tebşıra fî usûli'l-fikh*. thk. Muhammed Hasan Heyto. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 1403.
- Telkenaroğlu, M. Rahmi. *İctihadda İsabet ve Hata Meselesi*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Timurtâşî, Şihâbüddîn (Şemsüddîn) Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed el-Ömerî el-Gazzî et-. *el-Vusûl ilâ kavâ'idü'l-usûl*. thk. Muhammed Şerîf Mustafa Ahmed Süleymân. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre (Yezîd) et-. *el-Câmi'ü'l-kebir*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1996.
- Tûfî, Ebû'r-Rebî Necmüddîn Süleymân b. Abdilkavî b. Abdilkerîm b. Saîd et-. *Şerhu Muhtasari'r-ravza*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 3 Cilt. Suudi Arabistan: Vizâratü's-Şu'ûni'l-İslâmiyye ve'l-Evkâfi ve'd-Da'veti ve'l-İrşâd, 2. Basım, 1998.
- Vanşerîsî, Ahmed b. Yahyâ el-. *İzâhu'l-mesâlik ilâ kavâ'idü'l-İmâm Mâlik*. thk. Sâdık b. Abdurrahman el-Ğiryânî. Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2006.
- Yenidoğan, Adem. *Mütekellim Usûlcülere Göre İctihad*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2019.
- Yıldırım, Mustafa. *Mecelle'nin Küllî Kâideleri*. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları - Tıbyân Yayıncılık, 4. Basım, 2015.
- Yılmaz, İbrahim. *İslam Hukukunda Kamu Otoritesinin Mubahı Sınırlandırması*. Ankara: Fecr Yayınları, 2020.
- Yûsuf, Sâlih b. Süleymân el-. *el-İctihâd lâ yunkazu bi'l-ictihâd -dirâse te'sîliyye ve tatbîkiyye-*, 1430.
- Zerkâ, Ahmed b. Muhammed ez-. *Şerhu'l-kavâ'idü'l-fikhiyye*. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 3. Basım, 1993.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısrî el-Minhâcî ez-. *el-Bahru'l-muhîd fî usûli'l-fikh*. 6 Cilt. Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şu'ûni'l-İslâmiyye, 2. Basım, 1413.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısrî el-Minhâcî ez-. *el-Mensûr fî'l-kavâ'id*. thk. Muhammed Hasen İsmâil. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000.
- Zeydân, Abdülkerîm. *el-Vecîz fî şerhi'l-kavâ'idü'l-fikhiyye fî-ş-şer'ati'l-İslâmiyye*. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2014.
- Zeydân, Abdülkerîm. *el-Vecîz fî usûli'l-fikh*. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 1435.
- Zuhaylî, Muhammed Mustafâ ez-. *el-Kavâ'idü'l-fikhiyye ve tatbîkâtuhâ fî'l-mezâhibi'l-erbea'*. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 3. Basım, 2009.